

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Univerzitní centrum podpory
pro studenty se specifickými vzdělávacími potřebami

CZ.1.07/2.2.00/29.0023

17. STOLETÍ: EPOCHA GLOBÁLNÍ KRIZE?

KHI/0633

doc. PhDr. Kristina Kaiserová, CSc.
prof. PhDr. Radek Fukala, Ph.D.

Ústí nad Labem 2014

- Obor:** Historie (jednooborové, dvouoborové) v kombinované a prezenční formě, Kulturní dějiny, Dokumentace památek
- Klíčová slova:** obecná krize 17. století (general crisis), protoindustrializace, agrární revoluce, cenová revoluce, absolutismus, demografická deprese, malá doba ledová, „buržoazní revoluce“, skladba evropského obchodu, raný kapitalismus, protihabsburská povstání, manufaktura, kavalírské cesty.
- Anotace:** Text *17. století: epocha globální krize?* si v zásadě neklade nároky na komplexní výklad světových a českých dějin raného novověku. Jedná se o doplnění a rozšíření znalostí s cílem přiblížit zákulisí historikova řemesla a osvětlit některé historiografické problémy. Vzhledem k složitosti a velké rozsáhlosti tématu lze oporu (příručku) chápat jen jako úvod nebo pozvání ke studiu dějin 16. a 17. století. Studijní text by měl přispět k vyjasnění některých sporných historických otázek a zejména osvětlit donedávna módní pojem *obecné krize 17. století (general crisis)*, nebo mnohé komplikované termíny: *protoindustrializace, agrární revoluce, cenová revoluce, absolutismus, demografická deprese, malá doba ledová, „buržoazní revoluce“, skladba evropského obchodu, nebo raný kapitalismus* apod. Mnohé jevy a události jsou pak ještě vysvětleny populárnější esejistickou formou ve zvláštních kapitolách – tzv. odbočení (např. *tulipománie, pirátství, kavalírské cesty, staré drogy, stravování* atd.).

Projekt „Univerzitní centrum podpory pro studenty se specifickými vzdělávacími potřebami“

Registrační číslo projektu: CZ.1.07/2.2.00/29.0023

Tento projekt byl podpořen z Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu České republiky.

© UCP UJEP v Ústí nad Labem, 2014

Autoři: doc. PhDr. Kristina Kaiserová, CSc.
prof. PhDr. Radek Fukala, Ph.D.

OBSAH

Předmluva

1. [Krise 17. století?](#) (s. 7)
2. [Ekonomická deprese a regres](#) (s. 17)
[Odbočení první: Tulipánová horečka aneb jak Holanďany zruinovaly spekulace s cibulkami tulipánů?](#) (s. 22)
3. [Demografické poměry v 17. století](#) (s. 26)
[Odbočení druhé: Stolování a stravování](#) (s. 29)
[Odbočení třetí: Alkohol a staré drogy](#) (s. 32)
4. [Krise v agrárním sektoru?](#) (s. 36)
5. [Role podnebí](#) (s. 43)
[Odbočení čtvrté: Klimatické změny a přírodní katastrofy, šok na pokračování](#) (s. 44)
6. [Průmyslová a řemeslná výroba \(Otázka protoindustrializace\)](#) (s. 49)
7. [Krise evropského obchodu?](#) (s. 56)
[Odbočení páté: Cestování v raném novověku](#) (s. 63)
8. [Technická a vědecká krize?](#) (s. 68)
9. [Krise v mezinárodních vztazích](#) (s. 79)
10. [Propaganda](#) (s. 83)
[Odbočení šesté: Piráti v Karibiku](#) (s. 86)
11. [Sociální rozpory a vnitropolitické krize nebo třídní konflikty?](#) (s. 89)
12. [Protihabsburská povstání](#) (s. 93)
13. [Ostatní vnitropolitické krize a napětí](#) (s. 98)
[Odbočení sedmé: Absolutismus](#) (s. 115)
14. [Závěrem: Století zlaté, železné, smutné, buřičské nebo století obecné krize?](#) (s. 127)
15. [Chronologický přehled dat a událostí](#) (s. 131)
16. [Seznam odborné a doporučené literatury](#) (s. 142)

PŘEDMLUVA

Význam studia dějin raného novověku je jistě mimo jakoukoliv pochybnost, vždyť se stalo organickou součástí světových a českých dějin. Potřeba učebního textu k tomuto období je zřejmá i v podmínkách Filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Předložený text vychází z četných učebních textů a publikací Radka Fukaly, zvláště z nedávno vydané knihy *Třicetiletá válka, nebo všeobecný evropský konflikt 17. století? Otázky, úvahy a problémy*, doplněný o některé pasáže přeložené z německých publikací Kristinou Kaiserovou.

V dosavadní praxi vyučující i učebnice zpravidla studentům podávají látku v podobě hotových, myšlenkově sevřených celků a posluchači vysoké školy nic jiného nezbyvá, než si předloženou látku jen zapamatovat. Studenty historie zpravidla nic nenutí s vyučujícím iniciativně komunikovat a aktivně se podílet na poznávacím procesu. Otázky a historiografické problémy z dějin raného novověku, zaměřené zvláště na 17. století, by mohly tento nešvar alespoň trochu změnit.

Učební text *17. století: epocha globální krize?* si v zásadě neklade nároky na komplexní výklad této etapy lidských dějin. Jednalo se nám o doplnění a rozšíření znalostí s cílem přiblížit zákulisí historikova řemesla. Vzhledem k složitosti a velké rozsáhlosti tématu lze oporu (příručku) chápat jen jako úvod nebo pozvání ke studiu dějin 16. a 17. století. Studijní text by měl přispět k vyjasnění některých sporných historických otázek. Rádi bychom se vrátili k donedávna módnímu pojmu *obecné krize 17. století (general crisis)*, jenž byl v marxistické historiografii interpretován jako *krize feudalismu* a který může být chápán i nezasvěcenými čtenáři naší příručky jako jistý anachronismus. Obdobně je to i s komplikovanými termíny: *protoindustrializace, agrární revoluce, cenová revoluce, malá doba ledová, „buržoazní revoluce“, skladba evropského obchodu, nebo raný kapitalismus* apod.

Naše pozvání do dramatického dění 17. století se nechce tvářit jako originální příspěvek. Samozřejmě, že autoři následujících řádků byli zcela závislí na řadě monografií, syntéz a studií. Konkrétním podnětem v úvahách o krizi 17. století byla zvláště inspirativní rozprava dánského historika Nielse Steensgaarda (*De syttende århundredes krise*, *Historisk Tidsskrift*

12/IV, 1971) a z perspektivy obecných dějin jsme spojili pohled podle učebnice pro francouzská lycea z roku 1963 od Fernanda Braudela, *Grammaire des civilisations* (vycházíme z novějšího a přepracovaného vydání: Flammarion, Paris 2002). Mnohé jevy a události jsou vysvětleny populárnější esejistickou formou ve zvláštních kapitolách – tzv. odbočení (např. tulipománie, pirátství, kavalírské cesty, staré drogy, stravování atd.).

Tato opora (příručka) vychází z toho faktu, že základní faktografie z českých a světových dějin je studentům historie známa a nehodláme tak suplovat klasickou vysokoškolskou učebnici či dějepisný přehled. Na tento text musí navazovat samostatná četba děl významných autorů a systematické studium základních monografií, zvláště doporučujeme českou edici *Dějiny států*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha, a v neposlední řadě příspěvky z obecných dějin na stránkách *Historického obzoru*, časopisu pro výuku dějin a popularizaci historie. Případného zájemce o hlubší studium odkazujeme na bibliografickou přílohu, kde uvádíme dostupné práce a kde preferujeme zejména česky psané studie a odborné publikace. Pro českého čtenáře lze připomenout poslední reprezentativní monografii *Základní problémy studia raného novověku*. Edd. Marie Šedivá Koldinská – Ivo Cerman a kol. NLN, Praha 2013, která seznámila širokou veřejnost s celou škálou badatelských přístupů a profilující odborná témata, včetně podrobnějších bibliografických soupisů. Obdobnou publikací, ale z globálnějšího nadhledu, je kniha *Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců*. Edd. Miroslav Bárta, Martin Kovář a kolektiv autorů. Academia, Praha 2013. Pochopitelně, ani tento přehled není vyčerpávající, takže nejnovější literatura bude průběžně určována studentům při seminářích a přednáškách, kde budou akceptovány další náměty k diskusi a k procvičování s prameny (resp. edicemi pramenů).

Věříme, že pokud se studenti a čtenáři zamyslí alespoň nad některým z problémů 17. století a otázek z dějin raného novověku, pak tento příspěvek nebyl napsána zbytečně.

Ústí nad Labem, 2014.

Autoři

1. KRIZE 17. STOLETÍ?

„Naše znalost 17. století, ať už jde o Francii nebo o Evropu jako celek, je minimální, je zkreslena stále se opakujícími omyly, a je nejvyšší čas, aby v tom nastala změna.“

(Pierre Daix)

Snad k nejzajímavějším módním pojmům evropských historiků raného novověku náležel v 50. – 80. letech termín **obecné krize** – **General Crisis**, který zprvu vyvolal ve vědeckých kruzích nadšení a v dalších letech diskusi o charakteru, průběhu a aplikaci studia krizových symptomů především v 17. století. Řada badatelů očekávala nové možnosti při studiu hospodářských, sociálních a politických dějin 16. - 18. století, nebo procesu, který v marxistické historiografii byl a je označován jako *přechod od feudalismu ke kapitalismu*. Na tomto odborném poli sehrála rovněž československá marxistická historiografie významnou úlohu a od 50. let s velkou intenzitou soustředila svou pozornost na historický vývoj *přechodného období mezi feudalismem a kapitalismem*.

Od počátku 50. let došlo mezi marxisticky orientovanými západoevropskými historiky k pokusům aplikovat na pozdní fáze feudalismu Leninovu tezi o obecné krizi kapitalismu. Celou problematiku *krizí a obecné krize*, která byla prodiskutována na stránkách anglického historického časopisu *Past and Present*, se v roce 1965 pokusil kompromisním způsobem shrnout ve sborníku *Crisis in Europe 1560 - 1660* Christopher Hill. V úvodním příspěvku konstatoval, že v západní a střední Evropě došlo v 17. století k politickým a ekonomickým krizím. Ve svých tezích pak upozornil na různé úhly pohledu a na skutečnosti, v čem se zainteresovaní historikové shodují:

1. že v celé západní a střední Evropě najdeme v 17. století hospodářskou a politickou krizi;
2. že projevy této krize se od sebe lišily, ale že stojí za to věnovat jim pozornost;
3. že odlišnosti v těchto krizích musí být vykládány v souvislosti se společenskými a politickými strukturami a náboženskými institucemi a představami;
4. že výsledky této krize v Nizozemí a Anglii, kde politické revoluce vedly k významným hospodářským a společenským změnám, se rozhodně liší od výsledků v ostatní Evropě; postavení Francie a Švédska je někde na poloviční cestě;

5. že dějiny Británie mohou být osvětleny srovnáním se souběžným vývojem na pevnině; naproti tomu neúspěšná povstání v různých evropských zemích nám osvětlí srovnání s Nizozemím a Anglií, a to, že srovnávací metoda, použitá rovnovážně, je pro historika velmi užitečná a blíží se laboratornímu testu. (Hillovy teze byly přeloženy podle Josefa Polišenského).

Dodejme, že podle některých západoevropských historiků je krize 17. století či „*krize století*“ podobným jevem jako renesance a reformace, jež charakterizují 16. století, podobně jako revoluce je příznačná pro století 18. Ať již chápou badatelé pojetí krize v jakémkoli smyslu, samotný termín označuje konfliktní skutečnost ve všech sférách života evropské společnosti v 17. století.

Pro řadu historiků, marxisticky i nemarxisticky orientovaných, se různě modifikovaného pojmu **krize 17. století**, nebo chcete-li **obecná krize** (pozdního) feudalismu, jež podle většiny z nich ovládala Evropu v letech 1560 - 1660, začalo v odborné literatuře běžně užívat. Pochopitelně nechyběly hlasy s koncepčními návrhy a konstrukcemi, které v zásadě odmítaly a odmítají hovořit o krizi, protože 17. století nebylo podle jejich názoru stoletím obecného úpadku. Nemluvě již o názorech na časovou dimenzi trvání krize. Termín krize 17. století je a byla chápána nejméně v pěti alternativách:

1. Jako *obecná krize* v procesu přechodu od jedné společensko-ekonomické formace ke druhé, tj. od feudalismu ke kapitalismu; *krize 17. století* v této periodizaci samostatnou čtvrtou fází, jež otvírala cestu buržoazní revoluci, tzn. ke kapitalismu. Tato krize rovněž prohloubila rozdíl tempa ekonomického rozvoje mezi západní a východní Evropou. Celý problém je formulován z pozic historického materialismu, tj. na základě marxisticko-leninské filozofické koncepce, a jejím autorem je britský komunista Eric J. Hobsbawm. Jeho takřka programová studie *The General Crisis of the European Economy in the 17th Century* (Obecná krize evropského hospodářství v 17. století) z roku 1954 byla první a vyvolala celou řadu polemik a úvah.

Podle Hobsbawma sehrálo 17. století pozitivní roli při utváření předpokladů kapitalistického vývoje; především v „*ekonomické koncentraci*“. Autor studie ve svém závěru o důsledcích obecné krize feudalismu konstatuje, že „*nevytvořila automaticky předpoklady pro investice kapitálu na správných místech, ale nepřímou přípravila dvě cesty pro takové „správné“ investice: za prvé to byly státní zásahy do manufakturního podnikání, zejména ve prospěch*

odvětví, jimž hrozilo zhroucení, a za druhé zámořská expanze podněcující domácí výrobu. Jestliže se Anglie v 18. století - podle Hobsbawma - dostala do čela ekonomického vývoje světa, potom především proto, že zde v polovině století předcházejícího vytvořila buržoazní revoluce předpoklady pro další nerušený ekonomický vývoj...“ S Hobsbawmovými náměty především souhlasil známý marxisticky orientovaný ekonom Mauric Dobb, který se samotným hlavním aktérem diskuse Hobsbawmem v roce 1962 publikoval na stránkách časopisu *Marxism Today* všechny zásadní formulace o přechodu od feudalismu ke kapitalismu.

O dva roky později reagovali na polské a anglické podněty krize feudalismu tehdejší reprezentanti československé marxistické historiografie Miroslav Hroch a Josef Petráň. Rozlišili krize dílčí od krize obecné, „ve které viděli projev zostření základního rozporu mezi stupněm vývoje výrobních sil a ekonomickými vztahy“. Oba autoři studie dospěli k závěru, že lze hovořit o **všeobecné krizi feudalismu** ve vývoji evropských dějin 17. století. „Všeobecný, víceméně celoevropský charakter krize byl podmíněn obchodní integrací většiny evropských zemí. Tato obchodní integrace zemí více a méně hospodářsky rozvinutých mohla být pro země vyvinutější stimulem rychlejšího rozvoje, pro země méně vyvinuté naopak brzdou rozvoje. Obecná krize proto nemůže být ztotožňována s obecným regresem.“

Po kritice polského historika Jerzyho Topolského, který identifikoval krizi s regresem, nebo stagnací, považovali Hroch a Petráň ze změn v evropské ekonomice během 1. poloviny 17. století za rozhodující pro charakter ekonomické krize:

- a) kapitalistická výroba procházela etapou charakterizovanou narůstáním dočasných potíží, přičemž se v nejvyspělejších zemích zostřovalo třídní a politické napětí;
- b) ve velké části Evropy se upevňovaly pozice státní moci feudálního státu zejména díky tomu, že stále větší část rostoucího národního důchodu byla odčerpávána do státní pokladny;
- c) převaha západoevropského kupeckého kapitálu posilovala tendenci ke stagnaci a regresu ekonomického vývoje řady méně vyspělých oblastí Evropy;
- d) působením krize se v části Evropy vytvořil „nový model feudální společnosti“, který osvědčil dílčí vnitřní stabilitu a dokázal integrovat i dílčí prvky ekonomického a společenského pokroku.

Všeobecná krize feudalismu - podle Hrocha a Petráně - měla v různých oblastech odlišné důsledky podle intenzity rozporů; v nejvyspělejších zemích otevřela cestu k řešení rozporů

buržoazních revolucí, v řadě méně vyspělých oblastí naopak přispěla k dočasnému a částečnému *znovuupevnění feudální společnosti*. Zostření rozporů mezi výrobními silami a ekonomickými vztahy tedy nemusilo vždy a všude vést k přímému hospodářskému regresu.

2. Jako všeobecná politická krize v evropském vývoji 17. století; jednalo se o krizi mezi státní mocí a společností. *Krize v 17. století nebyly krizemi výroby, nýbrž krizemi ve vztahu mezi „společností“ a „státem“, resp. mezi venkovem - country a dvorem - court*. Tuto koncepci vytvořil a obhajoval profesor oxfordské univerzity Hugh R. Trevor-Roper, jenž v anglickém prostředí podal nejvyhraněnější kritiku Hobsbawmovy hypotézy. Odmítl vztah mezi *ekonomickou obecnou krizí* a revolučními a třídními konflikty v polovině 17. století. Příčinu revolucí hledal zejména na poli politického vývoje, ale třicetiletá válka nemohla být po jeho soudu politickou příčinou těchto revolucí, především anglické revoluce. Anglii proběhly silné vnitřní otřesy, ale na kolbišti třicetileté války přímo nevystoupily. Německé oblasti stály přímo v dění bojů, avšak k žádné revoluci tam nedošlo. Trevor-Roper uvedl, že anglická revoluce *neměla nic společného s rozvojem kapitalismu v Anglii a naopak rozvoj kapitalismu nepotřeboval revoluci* (to platí i pro ostatní země).

Příčinami rozporů nebyl třídní boj, ale *„disfunkce renesančního státu“*, jelikož byla porušena rovnováha mezi státem a společností. Podle této řádně zformulované teorie nebyl důvodem ke konfliktu ani ekonomický, ani konstituční boj. Jednalo se o boj proti centralismu, za omezení výdajů na dvůr a byrokracii. Nespokojenost rostla s despotismem panovníků a parazitismem vlády plné dvorských příživníků a množících se zpupných úředníků. Podle oxfordského historika došlo především ke srážce mezi opozicí a příživnickou a rozmařilou byrokracií, protože tato byrokracie nemohla v době úpadku a válek 17. století obstát (např. Karla I. a jeho okolí považuje Trevor-Roper za naprosto neschopné jedince). Tato v podstatě kritika marxistického pojetí buržoazních revolucí, které nevyrostají ze společenských krizí, a krize feudalismu celý problém nevyřešila, vždyť Trevor-Roper nevyjasnil zevrubněji své pojetí *různých druhů strukturálních krizí*.

Velkou pozornost historiků vyvolal příspěvek o krizi 17. století dánského badatele Nielse Steensgaarda na moskevském mezinárodním kongresu v roce 1970, kdy se jiní referenti tomuto termínu opatrně vyhýbali. Dánský historik kriticky upozorňoval na fakt, že aktéři diskuse nedospěli k vyjasnění pojmu krize, kterou on sám chápe jako úpadek. Podle jeho soudu byla krize nesporná v zemědělském sektoru a v demografickém vývoji. Dále

poznámenal, že *kvantitativní údaje nedávají ze sféry řemeslné výroby a směny možnost hovořit o depresi v evropském měřítku. Za podmínku uznání krize považuje synchronnost křivky konjunktur v různých sektorech ekonomiky.* Při hledání příčin krize, agrární a demografické, Steensgaard se zaměřil na rostoucí berní tlak ze strany státu. „*Krize 17. století byla z ekonomického hlediska primárně posunem v poptávce, který byl způsoben přenosem příjmů ze soukromého do veřejného sektoru*“, tzn. tento posun byl výsledkem rostoucího zdanění. Dánský historik kategoricky odmítá marxistické učení o společensko-ekonomických formacích a dílčí krize v 17. století jsou po jeho soudu dočasnými výkyvy v průběhu dlouhodobého ekonomického cyklu. Steensgaard se vnímáním absolutistického a centralistického státu velmi přiblížil Trevor-Roperově krizové koncepci. Naopak se v hodnocení zdanění v mnohém shodl s historiky socialistických zemí, o čem svědčí i příznivější hodnocení v knize Hrocha a Petráně. Rovněž je nesporně zajímavá Steensgaardova kritika teze Fernanda Braudela, že *rostoucí daňový útlak sehrál úlohu stimulu k mobilizaci nových zdrojů*. Podle dánského badatele platí Braudelova hypotéza jen tam, kde existovaly ekonomické rezervy.

3. Jako globální krize, obecná dlouhodobá deprese, krize zasahující do všech sfér lidského života. Podle představy Rolanda Mousniera je „*17. století epochou krize, která se dotýká každého člověka v každé složce jeho činnosti - hospodářské, politické, náboženské, vědecké, umělecké, a jeho celé podstaty, nejvíce pak jeho vitální síly, jeho citu a jeho vůle. Krize je permanentní... se silnými proměnami v intenzitě.*“ Dodejme, že francouzský demokraticky orientovaný historik kritizoval ve svých glosách jak britského komunistu Hobsbawma, tak nemarxistického autora krizových hypotéz Trevor-Ropera. Mousnierův typ globální krize není zapotřebí podle něho samotného speciálně objasňovat, jelikož je pouze užitečným pojmem k dokreslení příliš chaotického století. Jeho monografie vydaná v rámci čtvrtého svazku *velkých civilizací* (Histoire générale des civilisations) *Les XVIIe et XVIIIe siècles: Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient (1492 - 1715)* je tím nejlepším dokladem. Evropská civilizace je podle autorovy koncepce rozdělena do celé řady kapitol: krize ekonomická, krize sociální, krize státu, krize mezinárodních vztahů, krize „senzibility“ (tj. projevy v umění), krize morální, náboženská a v neposlední řadě krize ve vědě. Poznamenejme, že v Mousnierově pojetí má ekonomická sféra zásadní význam. *Nedostatečná stabilita hospodářského života, která byla v oné době permanentní, byla ještě více narušena krizí v oblasti „konjunktur“, jejímž projevem byla změna cenové křivky. Ceny rostly stále pomaleji, až ve většině případů začaly klesat při značných výkyvech oběma směry.* Negativní

roli rovněž sehrál pomalý příliv drahých kovů na evropský kontinent, který dosáhl svého vrcholu v 90. letech 16. století, ale poté se pomalu snižoval až do roku 1650, kdy prudce klesal. Cenové výkyvy podle jeho názoru zhoršily u podnikatelů vyhlídky na zisk, a tím také negativně ovlivnily jejich podnikatelské záměry. S tím souvisela i stagnace v oblasti zemědělské techniky. V Mousnierově syntéze se dovíme, že klasicismus byl reakcí na barok, absolutismus byl reakcí na politický rozklad. **Merkantilismus** se stal vhodným receptem na obchodní krize a usiloval vytvořit ze státní moci „tvůrce“ průmyslu, což mělo svůj odraz v ideologii.

4. Jako všeobecná ekonomická krize, tzn. všeobecný úpadek v evropské výrobě a produkci; krize se definuje jako cyklický výkyv v ekonomickém sektoru. Ekonomickými teoriemi a konstrukcemi cyklů a hypercyklů se zabývali zejména francouzští historikové. Právě cyklické pojetí, především Kondratievovy konstrukce, se staly předmětem kritiky marxistických historiků, z nichž někteří je považovali za „*hru pro mládež*“. Přesto se jednalo o další alternativu přístupu ke krizovému problému dějin raného novověku.

Francouzský ekonom Gaston Imbert aplikoval Kondratievovy cykly a jejich výskyt v období před průmyslovou revolucí na evropský hospodářský a politický vývoj v 17. století. Podle Imberta se daly z cenových křivek, které měly sestupnou-baisse a vzestupnou-hausse složku, sestavit šedesáti až osmdesátileté cykly. V 17. století nastupovala vzestupná fáze cyklu asi v roce 1615 a vrcholila někdy v roce 1650, poté byla vystřídána sestupnou fází až do 80. let 17. století. Uvnitř obou fází jsou hypercykly: *hausse je rozdělena na dva hypercykly vrcholem cen kolem roku 1630, baisse výkyvem směrem dolů kolem roku 1670*. Nové prvky ve výrobě uvedly do pohybu vzestupnou fázi cyklu, tj. hausse. Z této fáze se pak rodily války. Vojenský konflikt do jisté míry stimuloval rozvoj, ale v důsledku válečného ničení dochází k poklesu, klesl počet aktivních pracovních sil a poptávka po zemědělských řemeslných produktech. Vyčerpané státy pak v míru podporují ekonomické reformy, jež vedou k dalším inovacím. Ve zlomech mezi oběma fázemi, zvláště na vrcholu hausse, je největší pravděpodobnost otevřených sociálních a revolučních otřesů. Nedostatkem Imbertovy studie je, že se opírá jednostranně o pařížský pramenný materiál.

O Kondratievovy cykly se ve svém epochálním díle také opíral „otec francouzské historiografie“ Fernand Braudel, který napsal, že 17. století se zrodilo z krize a „*žilo ve znamení deprese, kontrakce, deflace*.“ Braudelovo dílo o *Hmotné civilizaci, ekonomii a*

kapitalismu však dodnes imponuje především „*totálním*“ pojetím historie, tj. historie bez hranic. Hospodářský vývoj západní a jižní Evropy XV. - XIX. století a především pojetí historického času, tj. jevy v kategorii dlouhého trvání (*longue durée*), středního trvání (*moyenne durée*) a krátkého trvání (*courte durée*), už inspirovaly leckterého historika, protože Braudelova metoda je slovy jeho žáka „*báječně prostá, ale zároveň ďábelsky složitá*“. Dodejme jen na okraj, že Braudel rozdělil historiky do dvou kategorií: na „*parašutisty*“ - syntetiky a na „*hledáče lanýžů*“ - analytiky, honící se za prameny.

5. O krizi nelze hovořit, nebo ji nelze definovat ani doložit. Pojem je podle této skupiny názorů zavádějící a neurčitý, protože nemůže přispět k lepšímu pochopení obrazu minulosti. Slovy Josefa Polišenského, který není kategorickým odpůrcem termínu, je možno slovo krize „*použít v úloze deus ex machina pro vysvětlení jakéhokoliv jevu - a to v období půl tisíciletí. Výsledkem „obecné evropské krize“ by pak byla stejně italská renesance jako česká husitská reformace, německá a švýcarská reformace a popřípadě i třicetiletá válka.*“

Nedostatkem všech krizových koncepcí v podstatě je, že se velmi málo zajímají o vzestup nizozemské civilizace a nizozemskou revoluci 16. století. Velmi podnětnou studii o vztahu nizozemského „zlatého věku“ k evropské krizi publikoval v roce 1966 Ivo Schöffer. Razantně odmítl ve svých úvahách názory o krizi, protože ceny se ustálily a mzdy rostly. Hovoří dokonce o demografickém nárůstu obyvatelstva v určitých částech Evropy. Podle nizozemského autora došlo v mnoha ekonomických sektorech ke stagnaci, nebo ke stabilizaci. Schöffer nepokládá 17. století za období globální krize, či „*krizi starého režimu*“. V letech 1968 a 1970 se na stránkách svých publikací a příspěvků vyjádřil Josef Polišenský souhlasně se Schöfferovým odmítnutím termínu krize, ale poznamenal, že „*v období mezi nizozemskou revolucí let 1566-1582 a anglickou revolucí, vrcholící obdobně v letech 1640 - 1649, můžeme mluvit o krizích, které byly omezeny územně nebo na jednu složku života společnosti*“. Dodáváme jen, že pro většinu holandských historiků je 17. století spíše „*zlatým věkem*“.

Ani někteří marxisticky zaměřené historikové z tehdejšího socialistického bloku nesouhlasili s názorem, že období 17. století je epochou obecné krize. Nejprve vystoupil na diskusní kolbišti se svými velmi kritickými názory sovětský historik starší generace Alexandr Nikolajevič Čistozvonov, který se zabýval dějinami Nizozemí v raném novověku. Odmítl termín krize a doporučil „*studovat vývoj zápasu kapitalistických a feudálních vztahů ve*

výrobě a v politice“. Rozpory v 17. století identifikoval jako úpadek, depresi, která dopadla na pokrokové složky ekonomického vývoje.

Příslušnice sovětské marxistické historické školy Alexandra Dmitrijevna Ljublinskaja skepticky ve své knize o Francii posoudila Mousnierovy a také Hobsbawmovy krizové hypotézy. Podle ní oba zmiňovaní historikové příliš zveličili potíže evropské ekonomiky v raném novověku. Ljublinskaja argumentovala tím, že v oblasti manufakturní výroby dosáhly některé evropské státy řadu pozitivních rysů. Obecná deprese či regres podle sovětské autorky neexistovala. Během 17. století došlo k vítězné buržoazní revoluci, takže o žádné obecné krizi není možno hovořit. Ljublinskaja byla ochotná připustit pouze dílčí krize, např. depresi baltského obchodu nebo úpadek zemědělské výroby na území postižené třicetiletou válkou. V centru její pozornosti byly francouzské dějiny 17. století, a proto se snažila dokázat, že Francie v první polovině 17. století žádnou krizi neznala.

Ať už byly závěry zainteresovaných historiků diskuse jakoliv pozitivní, pravděpodobné, riskantní, kuriózní a polemické, nepochybně obohatily naše vědomosti o evropských dějinách raného novověku a „*nebude jistě historika 17. století, který by nebyl vděčen Mousnierovi, Hobsbawmovi a Trevoru-Roperovi za jejich snahu osvětlit „neznámé“ 17. století*“, jak dodal ve své knize Josef Polišenský. A slovy Thomase Muncka neposkytuje debata o krizi 17. století nějakou univerzální šablonu pro analýzu jednotlivých konfliktů. „Historické bádání odhaluje naopak další a další místní a nahodilé rozdíly, takže by bylo pošetilé prosazovat nějakou vnější či obsahovou jednotu dějinných událostí ve všech evropských zemích.“ Dnes už víme, že historikové se zásadně rozcházejí v názoru „na vlastní počátek této krize v epoše. Kdy nepokoje, hladomor, povstání, války a hospodářské otřesy byly běžnější než mír a stabilita“. Přes výhrady a pochybnosti historiků však můžeme konstatovat, že období dramatického sedmnáctého věku je bezesporu výjimečné a zajímavé.

Literatura:

ASHTON, Trevor: *Crisis in Europe 1560 – 1660*. London 1965.

BOGUCKA, Maria: *Wiek XVII – wiek kryzysu. Polska na tle europejskim*. In: *Epoka Ogniem i mieczem we współczesnych badaniach historycznych*. Ed. Mirosław Nagielski, Warszawa 2000, s. 19 – 24.

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et kapitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

BRAUDEL, Fernand: *Dlouhé trvání* (La longue durée). CAHIERS DU CEFRES, Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie, No. 8, Praha 1995, s. 143 – 188 (org. francouzsky: *Histoire et science sociales: la longue durée*. Annales E.S.C., č. 4, 1958, Débats et Combats, s. 725 – 753; *La longue durée*. In: Braudel, Fernand: *Écrits sur l'histoire*. Paris 1969, s. 41 – 83; polsky: *Historia i trwanie*. Warszawa 1999 (původní vydání: Warszawa 1971).

BRAUDEL, Fernand: *Dynamika kapitalismu*. Praha 1999 (francouzsky: *La dynamique du capitalisme*. Paris 1985; org. anglicky: *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, 1976).

BRAUDEL, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Phillippe II*. Paris 1966; polsky: *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, I – II. (1. Vydání, Gdańsk 1976) Warszawa 2004.

HILL, Christopher: *Crisis in Europe 1560 – 1660*. Essays from „Past and Present“. London 1965.

HOBSBAWM, Eric J.: *The Crisis of the 17th Century II*, Past and Present, 6, 1954, s. 44 – 65.

HOBSBAWM, Eric J.: *The General Crisis of the European Economy in the 17th Century*, Past and Present, 5, 1954, s. 33 – 53.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *Das 17. Jahrhundert: Krise der feudalen Gesellschaft*. Hamburg 1981.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *K charakteristice krize feudalismu v XVI. – XVII. století*, Československý časopis historický 12, 1964, s. 347 – 364.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *XVII. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

HROCH, Miroslav: *Krize feudalismu 17. století.* (K výsledkům mezinárodní diskuse posledního desetiletí), *Československý časopis historický* 22, 1974, s. 735 – 763.

LJUBLINSKAJA, Alexandra Dmitrijevna: *Francuzskij absoljutzizm v pjervoj treti XVII. veka.* Moskva 1965.

MAŁCZAK, Antoni: *O kryzysie i kryzysach XVII wieku,* *Kwartalnik Historyczny* LXX, 1, 1963, s. 53 – 68.

MOUSNIER, Roland: *Les XVIe et XVIIe siècles. Les progres de la civilisation européenne et déclin de l'orient (1492 – 1715).* *Histoire générale des civilisations.* IV. Paris 1954.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700.* London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny.* Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700.* Vyšehrad, Praha 2002).

POLIŠENSKÝ, Josef: *Třicetiletá válka a evropské krize 17. století.* Praha 1970.

STEENSGAARD, Niels: *De syttende århundredes krise,* *Historisk Tidsskrift* 12/IV, 1971.

STEENSGAARD, Niels: *Kryzys XVII wieku.* In: *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej, cz. 2: Ideologie, kryzysy, konflikty.* Ed. Małczak, Antoni. Warszawa 1992, s. 18 – 44.

The General Crisis of the Seventeenth Century. Edd: Geoffrey Parker – Lesley M. Smith. London 1978.

TOPOLSKI, Jerzy: *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV – XVII wieku.* Warszawa 1965.

TOPOLSKI, Jerzy: *O tak zwanym kryzysie gospodarczym XVII wieku w Europie*, Kwartalnik Historyczny LXIX, 2, 1961, s. 364 – 379.

TREVOR-ROPER, Hugh R.: *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Past and Present 11, 1959, *Discussion of H. R. TREVOR-ROPER: The General Crisis of the Seventeenth Century*, Past and Present 18, 1960, s. 8 – 42.

2. EKONOMICKÁ DEPRESE A REGRES

Po výše uvedeném typologickém přehledu názorů na tzv. krizi 17. století pohledme k těm sférám evropského společenského života raného novověku, resp. 17. století, kde se řada historiků pokoušela o možnost aplikace termínu krize. Někdy se podle mínění francouzských historiků školy Annales píše o 17. století jako *tragickém věku* nebo *smutném období*. Lze termínu „*smutek dlouhého trvání*“ (*une tristesse de longue durée*) z hlediska dosavadních znalostí evropských dějin jednoznačně prokázat?

Moderní metody, především statistické, jsou pro dějiny 20. století přesné, ale pro éru raného novověku, resp. pro protostatistické období se jen velmi těžko aplikují. Pochopitelně, že v řadě případů jsou výsledky statistické metody přesné a je možné tyto výsledky objektivně srovnávat. **Braudelovo pojetí dlouhého trvání** je bezesporu zajímavé a podle jeho definice bychom měli hledat při zkoumání raně novověkých dějin jak dlouhá, tak i krátká trvání v hledání celé série změn.

Řada historiků, kteří zkoumali 16. století, ve svých studiích operovala s pojmem *cenová revoluce*. Jednalo se podle jejich interpretací o prvořadý faktor v ekonomicko-sociálním vývoji Evropy od poloviny 16. století a nebyl to faktor izolovaný. Došlo k rozporům ve sféře nabídky a poptávky. *Potřeba surovin i potravin pro zvětšující se průmyslově obchodní společenskou složku kladla velké nároky na zemědělskou výrobu, která v některých krajinách nestačila krýt poptávku*. V reakci na tento jev došlo k rozvoji teritoriální dělby práce (např. baltský obchod). Cenová revoluce vyrostla z rozporu mezi produktivitou průmyslových a zemědělských oblastí, tzn. prohloubila se nerovnoměrnost ekonomicko-sociálního vývoje Evropy.

Proto někteří českoslovenští historikové v 70. letech 20. století zastávali tuto tezi: „*Jednak sílí vliv krajin se silným obchodním kapitálem a v průměru i s vyšší úrovní výroby v zemích méně vyspělých, jež se dostávají do závislosti na cizím kupeckém kapitálu. Vedle toho pozorujeme mezi vývojem výrobních sil v oblastech, kde si začíná razit cestu kapitalistický zákon hodnoty, a prosazováním nejhrubších forem feudálního mimoekonomického vykořisťování v krajinách jiných.*“ V podstatě došlo podle marxistických historiků k rozdělení Evropy - podle *teritoriální dělby práce* - na Východ a Západ, tj. země „*druhého nevolnictví*“, a země

„původní akumulace kapitálu“. A k tomu blíže poznamenávají: „Za krajní formy můžeme považovat feudální velkostatek s nevolnickou formou vykořisťování v krajinách s méně vyvinutými podmínkami pro kapitalistický způsob výroby a výhodami transportu po vodě (Polsko, severní Německo) na straně jedné a zemědělské podniky (velkostatek i malovýrobu) s rozkladnými prvky feudálních vztahů a technickým pokrokem v krajinách se silně rozvinutými směnnými vztahy, urbanizací a průmyslovou výrobou na straně druhé.“

Někteří historikové, tzv. zastánci kvantitativní teorie, přeceňují význam dovozu drahých kovů ze zámoří na evropskou pevninu. Bezesporu se jedná o významný faktor ve výzkumu dějin raného novověku, kdy význam drahého kovu a zásob platidel sehrával v životě nizozemských finančníků a velkoobchodníků rozhodující roli.

Přecenění vlivu drahých kovů z Nového světa a zhoršování kvality mincí na inflaci prvotně vychází z dobových autorů, jako byl Jean Bodin (1530–1596), filozof a teoretik státní moci. Moderní bádání uvádí jako další příčiny prudký růst obyvatelstva, zrychlený proces oběhu peněz a také technologický pokrok v těžbě stříbra ve středním Německu. (K tomu podrobněji Renate Pieper: *Preisrevolution*).

Přesto řada badatelů zkoumala trendy pohybu cen a konfrontovala své výsledky s jinými údaji (ceny zboží na evropských trzích). V relacích cen a mezd hledali klíč k postizení sociálních a hospodářských dějin raného novověku. Cenové křivky jako významný ukazatel širších ekonomických souvislostí budou i v dalším bádání historiků východiskem k různým interpretacím. Historikové raného novověku, jakkoli metodologicky a ideologicky vyzbrojeni, budou dále podle nich sledovat ekonomickou prosperitu, ať už podle Kondratievových cyklů, Imbertova axiomatu nebo v duchu marxisticko-leninských teorií.

Víme, že v průběhu první poloviny 17. století se křivka cen ve většině evropských zemí zlomila a někde se měnila v cenový pokles až do 18. století. V tomto vývoji ovšem historikové nenalezli jednoznačně faktor, který v cenovém trendu byl rozhodující. Pochopitelně marxisticky založení badatelé hledali odpověď v rozporu mezi výrobou a spotřebou, stejně tak v poměru nabídky a poptávky. „Kapitalistická výroba v nezemědělských odvětvích, která byla vzpruhou evropské ekonomiky 16. století, zabředala v 17. století, po epoše počátečního rozmachu, hlavně v některých západních oblastech, stále častěji do potíží daných samotným jejím charakterem. Odbytové těžkosti (potíže exportu anglického sukna

v letech 1620 - 1624, po nichž následovala krize z nadprodukce v letech 1632 - 1642, ovlivňující přesun kapitálu) byly sice důležité, nikoli však jediné. Státy s nejvyspělejší ekonomikou nemohly mít vyřešeny ani politické a třídní poměry. Vývoj v nich šel k revoluci a vzápětí k válečnému soupeření o trhy a kolonie.“

I když se hovoří v historické literatuře o stagnaci, regresi, depresi či krizi, nelze přehlédnout pozitivní a progresivní jev - manufaktury. Pravda, cechovní řemeslo se dostávalo pomalu do slepé uličky, kdežto manufakturní odvětví si zase zajišťovalo své pevné místo v ekonomice jednotlivých zemí.

V ekonomice raného novověku nebyly jen důležité rozpory mezi nabídkou a poptávkou, mezi agrární východoevropskou částí a průmyslovými oblastmi Západu, „v třídních bojích“, mezi dynamikou výroby a spotřeby, nýbrž také mezi kupeckými tržními zájmy a státní mocí na druhé straně. Musíme rovněž sledovat různé otázky geografické (např. problémy suchozemských států v dopravě a obchodu), demografické, přírodopisné (problém přírodních katastrof) apod.

Literatura:

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et kapitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

BRAUDEL, Fernand: *Dlouhé trvání* (La longue durée). CAHIERS DU CEFRES, Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie, No. 8, Praha 1995, s. 143 – 188 (org. francouzsky: *Histoire et science sociales: la longue durée*. Annales E.S.C., č. 4, 1958, Débats et Combats, s. 725 – 753; *La longue durée*. In: Braudel, Fernand: *Écrits sur l'histoire*. Paris 1969, s. 41 – 83; polsky: *Historia i trwanie*. Warszawa 1999 (původní vydání: Warszawa 1971).

BRAUDEL, Fernand: *Dynamika kapitalismu*. Praha 1999 (francouzsky: *La dynamique du capitalisme*. Paris 1985; org. anglicky: *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, 1976).

BRAUDEL, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Phillippe II*. Paris 1966; polsky: *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II, I – II*. (1. Vydání, Gdańsk 1976) Warszawa 2004.

CIPOLLA, Carlo: *Money, Prices and Civilisation in the Mediterranean World*. Princeton 1950.

FERGUSON, Niall: *Vzestup peněz. Finanční dějiny světa*. Argo, Praha 2011.

HILL, Christopher: *Crisis in Europe 1560 – 1660*. Essays from „Past and Present“. London 1965.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

JINDRA, Zdeněk a kolektiv: *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin*, 1. O předmětu bádání, genezi a historiografii oboru. Praha 1997 (učební text).

KOSTLÁN, Antonín: „*Cenová revoluce*“ a její odraz v hospodářském vývoji Čech, *Folia historica Bohemica* 11, Praha 1987, s. 161 – 212.

KOSTLÁN, Antonín: *Dlouhá mince v Čechách*, *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 1-Studia historica* 34. Praha 1989, s. 101 – 127.

KOSTLÁN, Antonín: *Finanční zhroucení ve střední Evropě na počátku třicetileté války*, *Folia Historica Bohemica* 8, Praha 1985, s. 263 – 316.

KOSTLÁN, Antonín: *Tzv. kiprová literatura z počátku třicetileté války a její vztahy k českému prostředí*, *Folia Historica Bohemica* 7, Praha 1984, s. 289 – 330.

MAĆZAK, Antoni: *O kryzysie i kryzysach XVII wieku*, *Kwartalnik Historyczny* LXX, 1, 1963, s. 53 – 68.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).

MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš a kolektiv: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku*, 1. Ostrava 2008.

MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin*, 1. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru. Ostrava 1995 (učební text, včetně bibliografie).

PIEPER, Renate: *Preisrevolution*. In: *Von Aktie bis Zoll. Ein historisches Lexikon des Geldes*. Hrsg. Michael North. Beck, München 1995, s. 313 – 315.

The General Crisis of the Seventeenth Century. Edd: Geoffrey Parker – Lesley M. Smith. London 1978.

TOPOLSKI, Jerzy: *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV – XVII wieku*. Warszawa 1965.

TOPOLSKI, Jerzy: *O tak zwanym kryzysie gospodarczym XVII wieku w Europie*, *Kwartalnik Historyczny* LXIX, 2, 1961, s. 364 – 379.

VÁLKA, Josef: *Česká společnost v 15. – 18. století*. Úvod do problematiky sociálních dějin feudalismu. I. Předbělohorská doba. (FF UJEP Brno) SPN Praha 1972; II. Bělohorská doba. Společnost a kultura „manýrismu“. (FF UJEP Brno) SPN Praha 1983.

WALLERSTEIN, Immanuel: *The Modern World-System*, 1–2. New York 1974–1980.

ODBOČENÍ PRVNÍ:

TULIPÁNOVÁ HOREČKA ANEB JAK HOLANĎANY ZRUINOVALY SPEKULACE S CIBULKAMI TULIPÁNŮ?

Na obrazech nizozemských mistrů často můžeme vidět scény z každodenního života holandských obyvatel v raném novověku. Bylo to období, kdy se nizozemská společnost vydala na cestu kapitalismu. Z obrazů na nás často hledí měšťané, námořníci, sedláci, urození lidé a v neposlední řadě obchodníci, kteří měli svrchovaný vliv ve všech sférách tamní společnosti. I k nim pronikala vzdělanost a láska k uměleckým a přírodním výtvorům. Obchodní kruhy v Haagu, Amsterdamu a Haarlemu se začaly zjemňovat, a to jak uhlazenou mluvou, tak galantním chováním. Elegance a touha po pěstěné kráse náležela k dobrým mravům obchodní aristokracie. Cizinci se podívovali nad sebevědomím, nádherou a bohatstvím obyvatel Amsterdamu, kde se kolem roku 1600 říkalo přísloví, že na zdejší burze je možné koupit i prodat celý svět. Přístav a doky Východoindické společnosti náležely k místům, která dokázala zahraničního návštěvníka ohromit a naplnit respektem k odvedené práci. Nechybělo tu zboží z Mexika, Jávy, Číny, Polska, nebo jižní Evropy. Za tím vším se skrývaly nové prvky kapitalistické mentality, které ani soudobý malíř nedokázal přesně zachytit.

Od druhé poloviny 16. století v Holandsku zdomácněl jeden zajímavý artikl – tulipány, který Evropané poznávají teprve v 16. století. První zmínka o nich pochází z roku 1559, kdy je uvádí ve svém herbáři italský lékař a přírodovědec Pietro Andrea Mattioli. Zájem o novou rostlinu začal být veliký. „Tuto nádhernou rostlinu nazývají „tulipan“, protože tvarem svého okvětního lístku připomíná turban, místní mužskou pokrývku hlavy,“ napsal v jednom ze svých dopisů císařský vyslanec v Turecku Ogier Giselin de Busbeq. Jeho známý vídeňský botanik Charles de l’Ecluse rostlinu označí v odborné literatuře jako *Tulipa turcarum* (tulipán Turků).

Tulipány pocházejí z podhůří Pamíru v Číně, odkud se kuriózním způsobem dostaly do severní Afriky a především do Malé Asie. Květiny se nepřevážely jako zboží, ale jejich pyl se dostal do srsti velbloudů a koní kupeckých karavan. Nové květy byly oceňovány pro svou krásu a podlehl jim dokonce samotný turecký sultán Mehmed II. Dobytel, který v roce 1453

nelítostně dobyl Konstantinopol (dnes Istanbul). Dramatickým zánikem východořímské říše skončila jedna epocha a začala doba, kdy se krásná rostlina přestěhovala na evropský kontinent a zachvátila celou jednu zemi spekulací horečkou.

Ale vraťme se k vídeňskému botanikovi Charlesi de l'Écluse, který se v roce 1573 stal správcem císařské zahrady. Tehdy také obdržel z Turecka, z kraje u Adrianopolis, první exotické cibulky. Když v roce 1592 ukončil ve Vídni své služby, odstěhoval se do nizozemského Leydenu. Tam si s neznámými a krásnými rostlinami založil zahradu, kterou pečlivě střežil a své výpěstky ukazoval jen odborníkům a váženým přírodovědcům. Jeho květiny začaly přitahovat i širší veřejnost, která by některé cibulky ráda koupila. Slovný botanik však o něčem takovém nechtěl ani slyšet. O obchod s květinami neměl zájem a obklopil svou zahradu velkou zdí. Bohužel mu to nebylo nic platné, protože zloději se vloupali do jeho sídla a veškeré cibule požadovaných rostlin ukradli.

Záhy tulipány v Holandsku zdomácněly a staly se velmi populární. K dobrému tónu tamních zbohatlých vrstev patřilo rozumět i květinám. Zahrady předních patriciů svědčily o dobrém vkusu a jemném chování. A právě pěstování tulipánů přerostlo z nevinné záliby ve vášeň. Tyto květiny byly nejen šlechtěny, rozmnožovány a pěstěny v nové odrůdy, ale také se staly předmětem obchodních spekulací, do nichž se zapletly všechny společenské vrstvy. Sedláci zakládali velká tulipánová pole na písčitéch pozemcích za dunami. Šlechtičtí estéti se starali o barvy, tvary a módní odstíny. Kupci zase sledovali ceny a poptávku. Nový produkt se stal objektem tučných investic. Tulipánů se zmocnili spekulanti.

V době, kdy čeští stavové prohrávali bitvu na Bílé hoře, v Nizozemí se rozjel kolotoč nazvaný „tulipánová horečka“. Hra s květinami dostala nádech zhoubné a ničivé mánie, které lidé dobrovolně obětovali majetek a své rodinné cennosti. Celé podivné hnutí s tulipánovými cibulemi však nejintenzivněji vypuklo až v roce 1634. „Tulipánová horečka“, též v pamfletech zvaná „tulipománie“ zasáhla města Amsterdam, Utrecht, Rotterdam, Alkmaar, Leyden, Haarlem, Enkhuisen, Vianen a Horn. Spekulace s květinami přilákala mnoho vychytralých, lstivých a ziskuchtivých lidí, kteří chtěli využít nabízenou příležitost a naivitu druhých. Do tulipánové vášně se zapojili bohatí šlechtici, obchodníci, námořníci, služky, lodníci, nosiči rašeliny, kominíci, vetešníci, řemeslníci, sedláci, protože každý z nich se chtěl stát pohádkově „Velkým Hansem“ – boháčem. V každém městečku, větší čtvrti nebo předměstí existovaly určité hospody jako burzy. Zde se uzavíraly obchody a sepisovaly smlouvy. Poté se kupující a prodávající spojili a ukončili celou transakci bujarou oslavou. Do

služeb spekulace s tulipány se dalo mnoho notářů, písařů a stavovských úředníků. Ti všichni si zprvu vedli a žili dobře.

Lidé, kteří byli posedlí vášní k tulipánovým cibulím a neměli peníze, upisovali svůj domovní majetek, dobytek a náradí, neohlížejíce se na ohromné úroky. Jeden oklamával druhého v honbě za žádanou cibulí. S tulipány se kšeftovalo jako s obilím nebo jinými přírodními plodinami, a to na váhu a ve velkém množství. V roce 1634, kdy celá střední Evropa prožívala strašlivou a ničivou třicetiletou válku, nabyla tulipánová posedlost gigantických rozměrů. V Nizozemí se hroutil do té doby pevný a spolehlivý obchod. Cena jednoho tulipánu byla mnohem vyšší než cena odpovídající váhy zlata. Za květiny se platily závratné sumy, o jakých se nikomu ani nesnilo, ať to byl kupec, zprostředkovatel nebo prodávající. Nikdo netušil, že toto šílenství skončí krachem, bídou a zoufalstvím.

Zprvu naopak existovala velká a naivní důvěra v podstatu nového bohatství a víra ve zlaté časy. Jen za jednu odrůdu tulipánu se platilo celými velkostatky v hodnotě 2500 zlatých (guldenů). Obyčejná odrůda stála „jen“ 2000 zlatých. Tulipánová rarita byla k sehnání za cenu nového vozu s párem koní a s postroji. Jiná odrůda měla hodnotu dvanácti akrů půdy. Za tři kusy vyhledávaného zboží zaplatil jeden muž z Utrechtu celý pivovar v hodnotě 30 000 zlatých. Z archivních pramenů známe ceny i názvy odrůd: Admiral van der Eyk 1620 zlatých, Semper Augustus 5500 zlatých, Viceroy 3000 zlatých, Admiral Liefken 4400 zlatých. Obyvatelé Haarlemu dostali za toto čachrování dokonce pojmenování „Květináři“. Městská rada Alkmaaru však šla ještě dál, když kuriózním způsobem prodala ve prospěch svého sirotčince 120 tulipánových cibulí za 50 000 zlatých. V roce 1636 dosáhly spekulace s tulipány vrcholu. Jen v jednom městě dosáhl odbyt s květinami hodnoty 10 000 000 zlatých. Na mnohých ztřeštěných případech měla lví podíl i podvodná burzovní hra se všemi léčkami a obraty, velmi podobná moderním úskokům na trhu s akciemi.

Celé Nizozemí šlélelo z tulipánové mánie, ale najednou nastal na trhu s květinami zásadní zlom. Bublina ze dne na den splaskla a v roce 1637 přišel bankrot a chudoba. Sen o zlatých časech se postupně rozplynul. Ti, kdo se v minulých měsících radovali, že mají několik tulipánů, které jim přinesou pohádkové jmění, náhle hleděli na ubohé a bezcenné hlízy. Finanční katastrofa se ohlašovala poklesem důvěry. Nastalo zděšení, deprese a smutek. Mnozí přišli na mizinu. Mezi nimi se octl i úspěšný malíř Rembrandt van Rijn (1606 – 1669). Lidé u něho přestali kupovat obrazy a v roce 1657 byl prodán umělcův dům. Později slavný

Rembrandt zemřel v naprosté chudobě. Veškeré pokusy spekulantů odvrátit náhlou změnu byly marné. Jedna z velkých spekulací v dějinách kapitalismu skončila. Uplynula dlouhá léta, než se celá země vzpamatovala z této těžké rány, zaviněné lidskou posedlostí pro jednu květinu. Přesto i dnes zůstává Nizozemí populárním světovým vývozcem tulipánů.

Literatura:

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et kapitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

MAYER, Anton: *Spekulanti a finanční katastrofy*. Praha 1995.

VAN DER HORST, Han: *Dějiny Nizozemska*. Praha 2005.

3. DEMOGRAFICKÉ POMĚRY V 17. STOLETÍ

S konflikty a rozpory, tzv. krizemi 17. století, úzce souvisí demografické změny evropského a světového vývoje. Mnozí sociální historikové a demografové označili námi sledované období jako „*smutné*“, ale toto označení nevystihuje přesně specifika celého populačního procesu, jelikož nástupy a výkyvy depopulační fáze (**depopulace** - vylidnění, nebo úbytek porodnosti) mají rozdílný průběh a ráz (nerovnoměrný vývoj).

V 16. století jak v západní, tak ve střední Evropě nastal v obecném slova smyslu velký populační rozvoj, kdežto na Západě v 17. století došlo zejména v jeho druhé polovině k **demografické depresi** (ve Francii 1680–1690, v Nizozemí 1660–1680) a ve střední Evropě v souvislosti s počátkem třicetileté války k depopulační fázi dříve (v polovině století tato fáze v zemích střední Evropy pomalu končí). Celý proces populačního vývoje byl podmíněn jak ekonomickými, tak sociálními faktory. Samozřejmě, že je zapotřebí kalkulovat s různými epidemiemi, válečnými a přírodními katastrofami. Právě poslední zmiňované jevy dříve řada badatelů při svých výzkumech přeceňovala, často neobjektivně vytvářela celé stereotypní legendy.

Zlom populačního vývoje nebyl způsoben pouze hladomory, epidemiemi, nedostatečnými hygienickými podmínkami, válečnými útrapami, nepříznivými klimatickými podmínkami, velkými hrdelními procesy a jinými objektivními faktory, ale také vztahem natality a mortality (**natalita**-porodnost, živorodnost, počet živě narozených dětí na 1000 obyvatel za rok; **mortalita**-úmrtnost, počet úmrtí za rok připadající na 1000 obyvatel). V období deprese ve většině lokalit poklesla natalita. U většiny evropských zemí nebyla mezi natalitou a mortalitou možná rovnováha (např. v Anglii sledujeme jen mírnou převahu natality nad mortalitou; ve Francii se teprve v 18. století obnovila někdejší hustota obyvatelstva z počátku 17. století, tzn. mírný nárůst natality).

Podle demografických výzkumů západoevropských badatelů lze konstatovat, že v západoevropském demografickém okruhu nalezneme několik typů regionů, navzájem rozdílných, kde demografický vývoj jednak dlouhodobě stagnoval (např. Francie), jednak se růst obyvatelstva po krizi zrychlil (např. některé části Anglie, Nizozemí a Belgie). Ve střední Evropě zase vyšší natalita vyrovnává ztráty třicetileté války.

Příčiny poklesu natality a zvýšení mortality je zapotřebí hledat **v nepříznivých ekonomických a sociálních podmínkách**, protože tehdy ubývalo sňatků (problematika sňatkového věku, počet neprovdaných vdov a vdovců) a výrazně se snížil počet dětí v rodinách, tj. oslabení ročníků. V dobách epidemií a hladomorů se zase projevovala vysoká úmrtnost dětí a přestárlých. U žen se v těchto nepříznivých podmínkách - **z biologického hlediska** - zvýšila potratovost, docházelo často k poruchám ovulačních cyklů i s dočasnou sterilitou. Mnozí odborníci ve svých rozborech berou v úvahu rovněž omezení sexuálních styků. Jiní připisují v hodnocení celkových populačních poměrů význam např. ve Španělsku zvýšení počtu duchovních (celibátu), nebo náboženskému vyznání (protestanti v Nizozemí měli mít malý počet dětí v rodinách) apod.

Velký vliv na demografické změny měla agrární populace. Lidé se stěhovali z venkova do měst, nebo do nových kolonií v zámoří, tzn. že nastala **migrace** (např. faktor vylidněného španělského a portugalského venkova). Depopulace se jistě odrážela jak v poklesu počtu pracovních sil, tak ve snižování množství konzumentů (problém tuláctví a žebroty, vzrůstající kriminalita). A na tento nepříznivý stav mohl mít pozitivní vliv nový ekonomicko-sociální vývoj. Regulačním momentem byla otázka růstu reálných příjmů, tj. finanční otázka.

Dynamiku populace nepochybně určuje také podíl sociálních skupin na **reprodukčním procesu**. S prodloužením průměrného trvání manželství (v souvislosti s ekonomickým zlepšením situace, či se snížením úmrtnosti a s větším počtem uzavřených sňatků; popř. s faktorem politického míru a s dobrou úrodou) docházelo k celkovému vzrůstu plodnosti. Někteří zahraniční historikové se nebojí dokonce hovořit o plánování rodiny v raném novověku.

O ekonomicko-demografických krizích, které nastaly např. ve Francii v letech 1693-1694, 1698, 1709-1710, 1713-1714 (někdy se mluví o roce hladu apod.), kdy země nebyla schopna zajistit svému obyvatelstvu obživu, nelze hovořit jako o globální krizi 17. věku, či o nějakém tragickém století. Po našem soudu se spíše jedná o výkyvy v reprodukčním procesu a v nerovnováze vztahu mezi natalitou a mortalitou, tudíž o **demografické jevy, které jenom charakterizují dílčí krizové momenty 17. století**.

Literatura:

ARIÈS, Philippe: *Dějiny smrti*, I – II. Praha 2000.

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et kapitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

DOKOUPIL, Lumír – FIALOVÁ, Ludmila – MAUR, Eduard – NESLÁDKOVÁ, Ludmila: *Přirozená měna obyvatelstva v českých zemích v 17. a 18. století*. Praha 1999.

HORSKÁ, Pavla – KUČERA, Milan – MAUR, Eduard – STLOUKAL, Milan: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

LIVI BACCI, Massimo: *Populace v evropské historii*. NLN, Praha 2003.

MAUR, Eduard: *Historická demografie a dějiny rodiny v raném novověku*. In: *Základní problémy studia raného novověku*. Edd. Marie Šedivá Koldinská – Ivo Cerman a kol. NLN, Praha 2013, s. 559 – 582 (tam podrobně problémy a bibliografie).

MAUR, Eduard: *Třicetiletá válka*. In: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Edd. Ludmila Fialová – Pavla Horská et al. Praha 1998, s. 100 – 105.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).

ODBOČENÍ DRUHÉ: STOLOVÁNÍ A STRAVOVÁNÍ

Stolování a stravování představovalo významný mezník každodenního života Evropanů i v dávných dobách. Pro středověkého a raněnovověkého člověka to byl nejdůležitější bod denního cyklu. U aristokracie vytvářela pravidelná konzumace pokrmů jeden z důležitých dvorských rituálů. Samozřejmě, že na prvním místě bylo uspokojení jedné ze základních potřeb člověka. Jedlo se hodně, protože se věřilo, že se tak získává a upevňuje tělesná síla. V úvahách středověkých lékařů se objevují rady neubírat jídlo nemocným, protože pokrm je příčinou životní radosti. Kolik kalorií obsahovala strava středověkých lidí? Francouzští historikové dospěli k těmto výsledkům: Za jeden den snědli šlechtici v 15. století 1050 g chleba, 935 g masa, 40 g sýra, 52 g zeleniny, což s ovocem, olivami a vínem (1,8 l denně), což celkem tvoří 5 113 kalorií. Rozdíl mezi výživou nižších a vyšších vrstev spočíval především v kvantitě potravy – zvláště masa. O značném množství požívaných potravin svědčí i kuchařské předpisy z počátku 16. století. I dnes budí až hrůzu z objemu a vydatnosti připravených krmí. Kdybychom se spolehli na informace českých mravokárců, kteří kritizovali šlechtu z velkého obžerství a pijanství, dali bychom výše uvedeným výsledkům i v českých zemích plně za pravdu. Husitskému králi Jiřímu z Poděbrad se jinak neřeklo než „úbořeček“, protože byl „způsobné tvárnosti, zavalitý a mohutný“. Podle zprávy z roku 1497 se mezi západočeskými rytíři pokládalo 6 jídel k večeři a 7 jídel k obědu za znamení jisté askeze a skromnosti.

V období vrcholného středověku se tehdejší evropská společnost snažila pečlivě uzákonit stravovací návyky, samozřejmě v kontextu oblékání a bydlení. Příslušníci panovnických rodin, reprezentanti šlechty a bohatí patricijové okázale zdůrazňovali své mimořádné postavení jak v rovině finanční, tak i po stránce chování a spotřeby. Důležité bylo odlišit vládnoucí vrstvu od ostatních sociálních skupin, především drobných lidí a venkovanů. I v českých zemích způsob stolování a panské hody vydávaly zřetelné svědectví o štedrosti a bohatství, ale i o nadřazenosti a pyšné moci panstva. Kolem roku 1500 se už stávalo běžným pravidlem, že odděleně stoloval hradní pán, jeho rodina a nejbližší úředníci, a ostatní čeled' se stravovala u jiných stolů. Tehdejší gastronomické příručky odrážejí mentalitu a kulturu stolování. Každý autor pojednává o problémech jídla a o stravovacích návycích. Z těchto středověkých spisů je zřejmé ztotožňovat konzumaci jídla s postavením na společenském

žebříčku. Za hříšné chování se už považuje konzumace vybranějších jídel těmi, kteří nemají význam „osobní kvality“.

Zprvu byl vztah mezi stravou a společenským postavením sledován podle kvantity jídla. U hodovní tabule aragonského vladaře se s matematickou přesností vyznačovaly stavovské rozdíly takto: „Žádáme, aby náš (tj. panovníkův, RF) talíř obsahoval jídlo pro osm osob. Na talíři princů, arcibiskupů a biskupů má být jídlo pro šest a na talířích ostatních prelátů a rytířů jídlo pro čtyři osoby.“ Od 14. století se začala více prosazovat kvalita a „dvorská ideologie jídla“. Navíc proběhlo „kořenářské šílenství“. Všechny evropské kuchařky měly koření v nesmírné oblibě. V takových kulturních podmínkách byla prvořadou kategorií vybraná jídla a speciality, a to včetně úpravy. Kvalita stravy měla nesmírný význam pro mocné. U nás se panské hody charakterizují množstvím vybraného vína a „lososy, jeřábky a jiné krmě až milo“. Mezi lahůdky, jež si bohatá česká šlechta mohla dovolit, patřily i kaše, které kuchařské knihy přímo určují jen nejvybranějším hostům, „když by se velicí hosté přihodili“. Pohlédneme-li na složení jedné z takových kaší, do níž se zpracovávaly štičí jikry, víno, rozinky, cukr a mandle, pochopíme, že si takovou pochoutku nemohl ani zeman dovolit.

Pro žaludek rolníků byla vhodná jen obyčejná a prostá jídla. Česnek, cibule, pórek, luštěniny, sýr, pivo, hovězí maso, uzeniny, polévky, zvířecí vnitřnosti, to vše představovalo svět venkovské stravy. To, že se sedlák chová při jídle nevybíravě a nevhodně, je přirozené a srovnává se to s jeho postavením. Nikoho z aristokratů neudivuje, že venkovani „jedí jako prasata, nebo hovada“ (Od té doby se tradují tato přísloví.). Dokud se tak děje, nemá se dvorská společnost čeho obávat. Chudina, vydědění a deklasované živly se musely spokojit jen se zkaženými zbytky. Podle španělské dvorské příručky se stanovilo, že zkyslé víno, plesnivý chleba, shnilé ovoce, zkažené sýry a téměř nepoživatelné pokrmy se mají dát stranou jako almužna pro chudé.

Pro mocenské elity se spíše hodily rafinované a vzácné pokrmy. Málokdo pochyboval o tom, že nejvybranějším šlechtickým jídlem jsou bažanti a koroptve. Podle nich se hodnotily a srovnávaly další druhy masa. Uhlazené mravy dávaly přednost lehkému a bílému masu. Hodovní tabule už nebyly místem společenské soudržnosti kolem krále, ale spíše místem vydělení od ostatních na společenském jevišti. Pokrmy se nosily na stůl s velkou pompou a slávou po nádvoří paláce, aby se ukázaly lidu. Hostina běžně trvala od osmi večer do tří v noci. Během této doby se podávaly menší předkrmy, cukrovinky a sladké víno. Poté

smažená játra, pečení holubi, koroptve s naloženými olivami a hrozny. Pak se servírovalo srnčí a pštrosí maso s přílohou, telecí hlavy, nákypy, svíčková, kůzlečí maso, klobásy a omáčky. Dál se podávali pávi, zajíci, srnci na šťávě, hrdličky, bažanti, mortadella, citrusové plody, dorty s mandlemi, tvarohy, sušenky a drobné laskominy. Mezitím sluhové přinesli nejrůznější pečínky, divoké kachny a v neposlední řadě dozlatova opečené selátko. V seznamu nechyběly ani šunky a králičí paštiky. Každý si vybral podle chuti jesetery, úhoře, sledě a lososy. Nakonec se podávaly moučníky, hrušky, sladké pečivo a marcipán. Hodovníci museli obdivovat nejen hojnost a kvalitu jídla, ale žasnout nad způsobem podávání a nad teatrálním vystupováním služebnictva hostitele. Pozorovatelé si všímali chování obsluhy, bělostných ubrusů, správného používání příboru a „dobrých způsobů žvýkání“. Dříve než se hodovníci rozloučili, nalévala se nejvzácnější vína.

Kuchyně českých šlechticů byla stejně jako jejich odívání mezinárodní. Mnoho podnětů pro přípravu rafinovaných jídel přišlo německým prostředím ze západní Evropy. Naopak zase český průnik slov „kyselice“ a „mazance“ do němčiny ukazuje, co česká gastronomie mohla v zahraničí nabídnout. V raném novověku se na tabulích velmožů začal objevovat „holandský sejr“. Jedla se uherská kaše z melounů. Pekla se „kuřata mladá uherským obyčejem“. Z polské kuchyně se přebírala příprava jehněčího masa. Za delikatesu je brána štika po polsku s cibulí a slaninou. Nakupovala se subtropická ovoce, zvané „limuny“ nebo „lemouny“. Hradní kuchaři brali do rukou mandle, fíky a olivy. Panští nákupčí přinášeli na šlechtická sídla také rýži, která se doporučuje jako lahůdka vařená „ve sladké smetaně“.

Jíst dobře nebo jíst špatně bylo obrazem nejen zdravého, či nezdravého života středověkého člověka, ale také symbolem jeho společenského postavení. Příslušnost k určité vrstvě umožňovala přístup k určité stravě. Idea přímého vztahu mezi jídlem a společností, mezi hierarchií potravin a společenským žebříčkem silně zakořenila v kultuře a představách moci ve středověku a v období renesance. Kdo nerespektoval tato pravidla, byl potrestán. Když si rolník z italského venkova natrhal broskve – symbol panské vrstvy, byl okamžitě chycen do pasti na zvířata a poléván vařící vodou s napomenutím: „Příště nech na pokoji ovoce pánů a jez si svoje!“

Literatura:

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et kapitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

MONTANARI, Massimo: *Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě*. NLN, Praha 2003.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).

PETRÁŇ, Josef a kolektiv: *Dějiny hmotné kultury*, I – 1, 2. Praha 1985; II – 1, 2. Praha 1995 – 1997.

ODBOČENÍ TŘETÍ:

ALKOHOL A STARÉ DROGY

Konzumace **alkoholu** v Evropě dosahovala nadprůměrných hodnot už ve středověku a neustále stoupala i v 15.–18. století – hovoří se o dvou až čtyřech litrech vína na osobu denně. Ještě větší spotřeba byla v pití piva. Ve Skandinávii se v 16. století konzumovalo 40x víc piva než dnes. Angličané v 17. století spotřebovali tři litry piva denně na osobu, a to včetně dětí.

Tento jev lze vysvětlit několika důvody, ale především nekvalitní vodou a v důsledku žízní. Hlavně ve městech zásobování zdravotně čistou vodou vážlo a voda se jen málokde převařovala jako v Číně. Obvykle se ředila vínem, protože to mělo podle tehdejších představ léčivé, terapeutické a dezinfekční účinky. Každé jídlo se masivně zapíjelo vínem i proto, že přednost na jídelníčku měly pokrmy naložené v soli (např. ryby, sýry, maso). Posledním důvodem nadměrné konzumace piva a vína byla forma úniku z reality. V takovém případě nabývaly tyto alkoholické nápoje statutu drogy.

Víno přijali obyvatelé v celé Evropě. Vyrábělo se i v Asii a v Africe, přestože se všude neuplatnilo (neústupná překážka islámu). S evropskými výboji se postupně rozšířilo do celého světa. Vinnou révu znali osadníci v Mexiku i Peru, od roku 1541 zdomácněla v Chile a o čtyřicet let později v Argentině. V Kalifornii se víno pěstovalo od 17. století. Existují zprávy, že pirátské bandy potopily několik španělských lodí naložených chilským mokerem a že se víno dobře exportovalo z Kanárských ostrovů do severní Ameriky, ale také z Persie do Indie. Když nejmenovaný sultán v roce 1526 seznal, že kvůli nadměrné konzumaci kořalky padá z trůnu, rozhodl se dávat přednost těžkým perským vínům. Která stará duše je ochutnala, musí uznat, že muselo jít o vpravdě detoxikujícího kumpána.

Na evropském kontinentu se vinná réva tradičně pěstovala od Španělska po Krym. Zralému sladkému vínu se nejvíc dařilo na Krétě a řeckých ostrovech a konkurovala mu silná vína z Malagy, Madeiry a Sherry. Na německých veselících a svatbách se v 16. a 17. století dávalo víno na jeden stůl, aby mohli nápoj ochutnat všichni hosté. Nesmíme zapomenout ani na Rusko, kde se rozdychtění rolníci těšili na nové víno už v roce 1513. A není bez zajímavosti, že v Londýně v témže období prázdné lahve od vína k jakési „recyklaci“ sbírali gauneři a zloději.

Značky kvalitních vín se začaly užívat teprve v 18. století, kdy se dobrá vína stala luxusním zbožím. Dodejme ještě, že šampaňské prorazilo už ve 13. století, ale labužníci je docenili až o pět století později.

Další typicky evropský nápoj je **pivo**, přestože pro rituální účely se používalo už v černé Africe a ve starověkém Babylóně a Egyptě. Pilo se v Německu, ve Francii a v Čechách. Někde do něj přidávali další substance: bobkový list, cukr, med. Od 9. století se vařilo z chmele v kláštorech a bylo hořké. Později mu přišli na chuť v Nizozemí, Anglii, Polsku a Rusku. Centrem a doménou piva byla od 15. století města ve střední Evropě. Pivo se postupně naučili pít i příslušníci typicky vinných oblastí.

V 17. století se v Evropě začaly šířit nové nápoje: dosavadní nadvláda vína a piva se musela vyrovnat s **kávou, čajem, čokoládou a destiláty**. Tato nová móda nejprve zakotvila v prostředí mocenských elit, ale později se rozšířila do lidových vrstev. Vědci a lékaři zpočátku vysvětlovali, že nové nápoje prospívají zdraví. Brzy se ale ukázalo, že i tyto produkty nepředstavují potraviny v čistém slova smyslu, ale spíše drogy.

Ještě v 16. století byly **lihoviny a pravý líc** málo známé. Destilace alkoholu je více spojena s alchymisty a lékaři. Od 12. století se používala tzv. zázračná pálenka, a to víceméně jako anestetikum. Pálenka léčila koliky, povzbuzovala srdce, tišila bolest zubů a chránila před morem. Později začala opouštět lékárny a našla si cestu do domácností, hostinců a venkovských krčm. Od 17. století konkurovala vínu a přidávaly se k ní destiláty z melasy (rum), ovoce (třešňovice, slivovice, calvados, maraskino) a obilovin (vodka, whisky, gin). Cena lihovin klesala a výroba stoupala. Kořalka se stala typickým pitím vojáků před bitvou nebo lidí v těžkých krizových situacích. Vybraná společnost 18. století přešla od lihovin k likérům, a s tím souvisí i nová gastronomická závislost – čokoláda a káva.

Káva, původem z Etiopie, koncem 13. století pronikla do arabského prostředí, kde se rozšířilo její pěstování a zvyk připravovat z pražených zrn nápoj. Z Egypta si pití kávy osvojili Turci a káva pronikla nejen na evropský kontinent, ale i do Indie. Benátští kupci ji dováželi do Evropy už v 16. století a nápoj si získal obrovskou oblibu. Káva měla takový úspěch, že Francouzi a Nizozemci zakládali plantáže ve svých koloniálních državách (Antily, Jáva).

Koncem 17. století se v Paříži začaly otevírat první lokály a kavárny, kde se řada obsluhujících převlékala a vydávala za Turky.

Móda pití kávy se rozšířila do Německa, Španělska, Itálie a Anglie. Kolem roku 1700 měl Londýn s 600 000 obyvateli na 3000 kaváren. Konverzace v kavárnách a intelektuální rozpravy v salonech se staly privilegovaným zvykem v době osvícenství. Nejdříve se jednalo o nápoj horních tříd, ale na sklonku 18. století ho už konzumovaly lidové vrstvy. Káva se stala masovou drogou a náhražkou vína a piva. Zvláště v zemích jižní Evropy se také prosadilo pití **čokolády**, ale nestalo se rozšířeným jevem. Je známo, že na jeho propagaci se podíleli jezuité. Později se čokoláda stala symbolem až příliš zjemnělé aristokracie, zatímco káva přináležela jejím intelektuálněji založeným členům.

Proti úspěšnému prodeji kávy bojovali někteří obchodníci v Nizozemí a v Anglii dovozem dalšího nápoje, který vytlačil alkohol – **čaje**. První náklad dorazil do Amsterdamu v roce 1610 z Indie. Ve Francii je čaj doložen v roce 1635 a do Anglie se dostal holandským prostřednictvím v roce 1650. V té době se v Nizozemí stal novou drogou a nahradil doposud tolik oblíbený alkohol – konzumovalo se až **sto šálků denně na osobu**. V Anglii se v letech 1760–1795 zvýšil dovoz čaje z 5 na 10 miliónů liber; na jednoho obyvatele tak denně připadly 2 libry (900 g).

Dalším podpurným prostředkem, který v 16. a 17. století dobýval svět, byl **tabák**. Poprvé ho viděl kouřit Kryštof Kolumbus při svém přistání na Kubě. Do Evropy se tato vděčná rostlina zpočátku dovážela jako kuriozita pro botanické zahrady a pak se začal masově vysazovat v Asii. V 16. století se užívání tabáku – ať žvýkáním, kouřením nebo šňupáním – rozšířilo po celé Evropě. V roce 1612 začala masová výsadba ve Virginii a tabák si vedle žvýkání dobyl módní místo i ve světě kuřáků. Dlouhou dobu dominovala dýmka a později doutníky. V době napoleonských válek zlidověl řezaný tabák balený do papírku – cigareta. Odtud už nebylo daleko k další návykovým a kompenzačním potřebám lidstva, například k **opiu, laudanu, kokainu a chininu**.

Literatura:

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).

4. KRIZE V AGRÁRNÍM SEKTORU?

V evropské historiografii je v posledních letech uznáván fakt, že éra pozdního středověku a raného novověku prošla na evropském kontinentu *agrární konjunkturou* se čtyřmi základními fázemi. Ve 14. a 15. století prožívala pokles, v 16. století rozmach, v 17. století znovu pokles a v 18. století oživení, přecházející od poloviny století v rychlý ekonomický růst (někdy se užívá termínu *agrární revoluce*, která připravila rozmach kapitalistické civilizace). Tento vývoj konjunktury se nejzřetelněji odráží v kolísání cen a mzdových trendů. Proces *zemědělské revoluce* je jev zcela samostatný a dlouhodobý. Rovněž je asynchronní (v Anglii probíhal od 16. století a ve střední Evropě až v 18. století). Sám byl podmíněn jiným procesem: *průmyslovou revolucí*. „Vytvářel předpoklady v zásobování surovinami, potravinami, v rezervách pracovních sil i kapitálu, v sociální diferenciaci a rozšiřování odbytové základny na venkově, zároveň však přinášel industrializaci v sociální a technické rovině.“ (Josef Petráň).

Nás ovšem bude zajímat v evropském zemědělství již zmiňovaná *fáze poklesu*. Je zajímavý také fakt, že výrazný nástup vědy v 17. století připravil dobré podmínky pro *zemědělskou revoluci 18. století*. Technika agrární výroby v 16. století zápasila s těmito potížemi: nehnojená pole dávala nepatrný výnos; nemohlo se přejít k trvalému ustájení dobytka (nedostatek píce). Naopak impulsem rozvoje zemědělství bylo: střídavé obdělávání zemědělské půdy pícninami a okopaninami; šíření brambor v jižní Evropě na přelomu 16. a 17. století; objev nových významných plodin - kukuřice, rýže, pohanka; pěstování průmyslových plodin (lnu, konopí, chmele a barvířského borytu) pro potřeby řemeslné výroby; obdělávání půdy meliorací; zdokonalení větrných a vodních mlýnů; využití konzervace potravin (vedle solení a uzení se šířilo nakládání do roztoků, vysoušení a zmrazování potravin). Není jistě bez zajímavosti ani pěstování vína a tabáku.

Podle marxistických historiků bylo důležité pro vznik *klasického typu kapitalistických vztahů* v zemědělství následující:

- 1) *aby bezprostřední výrobce byl zbaven závislosti na půdě i na jiných osobách (feudálech) a aby mohl volně nakládat se svou pracovní silou;*
- 2) *aby tento výrobce byl zbaven vlastnictví všech výrobních prostředků.*

*Uvedené podmínky, i když se s nimi nesetkáváme všude v čisté podobě, nýbrž v kombinaci s řadou přechodných forem, představují spolu s vytvářením velkých majetků základní složky procesu tzv. **původní akumulace kapitálu**, jejíž význam ovšem přesahuje rámec zemědělské výroby.*

Polský historik Andrzej Wyczański, který se dříve věnoval agrárním dějinám polského venkova, upřesnil v jednom ze svých referátů *celou cestu vzájemného působení průmyslu a zemědělství*. S tím souvisel podle jeho mínění *proces intenzifikace zemědělství a rozvoje průmyslu*, tzn. proces, „*který zahájil první velký útok především v 16. století ohrazováním - s růstem trhu. V důsledku ohrazování zemědělská revoluce v Anglii, jejíž počátky se datují do období let 1650 - 1700, předcházela revoluci průmyslovou. Jak jsme však zdůraznili, toto předcházení nevyplývalo z modelu: napřed zemědělství, později průmysl; po dlouhou dobu se rozvoj zemědělství a průmyslu vzájemně podněcoval. Za této situace se prudký vzrůst populace stal podnětem ke zničení rovnováhy mezi zemědělstvím a průmyslem ve prospěch průmyslu. V ostatních zemích nebyla tato etapa tak zjevná. V případě těchto zemí proto neříkáme, že rozvoj zemědělství předcházel rozvoji průmyslu, nýbrž mluvíme o společném rozvoji obou těchto hospodářských odvětví. Z naší analýzy nicméně vyplývá, že rovněž v Anglii rozvoj zemědělství předbíhal průmyslu pouze zdánlivě; od 16. století existovaly také v Anglii vzájemné souvislosti mezi těmito odlišnými hospodářskými odvětvími, a to bylo rozhodující pro revoluční start“.*

Typologie cest kapitalistického vývoje v zemědělství vyvolával v 60. a 70. letech živý zájem a celou řadu diskusí historiků převážně ve státech východního komunistického bloku. Musíme ovšem dodat, že zájem o problém přechodu od feudalismu ke kapitalismu projeví rovněž západoevropští historikové, zejména francouzští, např. Pierre Vilar (*La transition du féodalisme au capitalisme*).

Zatímco v nejvyspělejších zemích západní Evropy začínala v této éře cesta k prosazení kapitalistických vztahů v zemědělství, v jiných oblastech východní Evropy se jevila tendence *k utužení a prohloubení feudální závislosti rolnictva, jež vrcholila v procesu tzv. druhého nevolnictví*. Podle této marxisticko-leninské koncepce je vedle různých teoretických nedorozumění, také shoda v tom, kde se *druhé nevolnictví* prosazovalo:

1) **zvětšování renty v úkonech**, a to jak relativně (ve srovnání s ostatními druhy renty), tak absolutně;

2) **omezování osobní svobody**, které se projevovalo připoutáním bezprostředního výrobce - rolníka - k půdě;

3) zhoršení práva rolníků k pozemkové držbě až po jeho shánění s půdy.

„Vedle těchto dvou krajních vývojových tendencí se ovšem ve většině evropských zemí projevovaly další modifikace a typy feudálních vztahů, které nelze považovat za nevolnické ani za počátek nástupu kapitalismu“, tzn. specifické rysy vývoje zemědělství v některých evropských raně novověkých státech. (Miroslav Hroch: *Evropa v období pozdního středověku*, 1983).

Otázkou agrárních krizí se už ve 30. letech 20. století zabýval německý historik Wilhelm Abel ve své monografii o zemědělských krizích a konjunkturách, kterou na základě moderních výsledků opět v modifikované formě vydal v roce 1966 (*Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*). V jeho úvahách vychází první polovina 17. století právě jako období zemědělské konjunktury. Důvody dlouhodobé cenové deprese hledal Abel v demografických změnách.

Jiný pohled na problém viděl přední nizozemský odborník agrárních dějin B. H. Slicher van Bath a označil 17. století **za období evropské agrární „kontrakce“**. Zlom nastal v roce 1650 nebo již k roku 1600, ale agrární deprese začala v různých zemích různě. Vcelku seriózně dokumentoval depresi v poklesu, stagnaci výnosů, extenzifikaci produkce, zmenšování osevní plochy a stagnaci výrobních nástrojů. Dále se domníval, že z agrární a obilní deprese profitovala nezemědělská výroba. Klíčové místo zde měly přesuny v poptávce po zemědělských výrobcích, její snížení způsobil pokles počtu obyvatelstva v některých zemích; rovněž došlo k přesunu ve skladbě spotřeby a poptávky: „došlo ke změně profesionální skladby, sociální stratifikace (rozvrstvení) a spotřebních zvyklostí.“ Slicher van Bath navazoval na výzkumy svého kolegy J. A. Fabera, který se věnoval problematice ekonomického růstu západního Fríska a příčinami poklesu dovozu obilí z východní Evropy.

Vedle F. Braudela, P. Léona a P. Chaunuho reprezentoval francouzskou školu na poli této diskuse Pierre Jeannin, který vyšel z poznatku, že v protokapitalistickém hospodářství byla krize rozpoutána zpravidla nedostatečnou zemědělskou výrobou. Francouzský historik kriticky hodnotil cyklické teorie a představy o kvantitativním, a nikoli kvalitativním

charakteru krize. Vzápětí zpochybnil tezi, že pokles cen agrárních produktů v 17. století musel být zákonitě symptomem celkového regrese. Jeho interpretace je založena na předpokladu, že vztah kupující-proávající se v protokapitalistickém období vyznačuje chudobou a že malovýrobce prodává minimum na trhu, aby mohl koupit životní minimum důležitého zboží. Krizi vidí z poněkud jiného pohledu: „*Vysoké ceny obilí v důsledku neúrody snižovaly kupní sílu městského (a manufakturního) obyvatelstva. Z toho vyplývá: jestliže podražily potraviny, nezbyvalo nezemědělskému obyvatelstvu nic nebo téměř nic na nákup jiných produktů než potravin. Klesla poptávka po řemeslných a manufakturních produktech a „průmyslová“ sféra musela omezovat výrobu, propouštět zaměstnance.*“ Vysoké přecenění obilí (drahota) musela podle Jeannina determinovat průmyslovou, obchodní a v neposlední řadě finanční sféru krize. Ve svém příspěvku dospěl k tezi, že **zemědělská krize nemusela být nutně propojena s obchodní a finanční krizí.**

Nesmíme opomenout z evropských zemí Nizozemí, protože nikde nedosáhlo zemědělství tak pozitivních výsledků a vysoké úrovně v 16. až v první polovině 17. století, jako právě tam. Mnohými jevy v agrárním sektoru se k vyspělému Nizozemí blíží některé anglické regiony. Přesto se na nizozemském území po roce 1660 množí protržení hrází a záplavy, tradiční vysoušení půdy a osídlování pobřeží ustává. Právě tyto negativní jevy jsou v kontrastu s předchozím úspěšným obdobím zvýšeného zájmu o zemědělskou půdu i o výrobky. Historikové upozorňují na celoevropský pokles cen v druhé polovině 17. století, tj. právě na adekvátní změny v nabídce a poptávce po obilí, nebo na přechod z extenzivního na intenzivní systém (zvýšená kvalita mléka, masa, nové sýrařské způsoby zpracování, zlepšení chovu dobytka, křížení plemen apod.).

Historikové při hodnocení zemědělského vývoje 17. století hovoří především o depresi. Své závěry opírají o vývoj cen, nebo hodnotí podle *zrnovosti*, tzn. podle násobku sklizně zrn z jednoho zasetého zrna. Mnozí z nich zemědělské potíže vysvětlují také výraznou klimatickou změnou: *menší dobou ledovou*. Nechybí ani hlasy, jež upozorňují na drastické důsledky vojenských kampaní v zemědělských oblastech. Přesto i v tomto odvětví budeme skeptičtí a nebudeme „*globální krizi*“ francouzského historika Pierra Léona v plném slova smyslu akceptovat.

Poznámka: K zemědělské problematice sledovaného období patří i otázka velkostatku. V posledních desetiletích se historiografie stále více odklání od teorií „zvláštního vývoje“ ve prospěch komparativního srovnání v rámci Evropy. Tak například byly překonány teorie o vývoji anglického agrárního kapitalismu od 15. století s tím, že anglická Koruna v mnoha ohledech vlastnická práva rolníků podporovala a tím umožnila existenci selských rodinných podniků v některých oblastech země až do 18. století.

Tím padl i kontrast k drobným selským hospodářstvím francouzského zemědělství. Navíc ukazují novější práce, na růst velkých komerčních námezdních podniků v rámci obilnářství Île-de-France, jejichž produkce nezaostávala výrazně za anglickým zemědělstvím. Podobné náznaky lze nalézt i v německojazyčném prostoru. To vše vedlo k modernizaci agrární sféry.

Literatura:

ABEL, Wilhelm: *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*. Hamburg – Berlin 1974.

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

CERMAN, Markus: *Agrardualismus in Europa? Die Gutsherrschaft im östlichen Mittel- und Osteuropa*. In: Themenportal Europäische Geschichte (2010), URL: <http://www.europa.clio-online.de/2010/Article=436>. (30. 7. 2014)

HILL, Christopher: *Crisis in Europe 1560 – 1660*. Essays from „Past and Present“. London 1965.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

CHAUNU, Pierre: *Séville et l'Atlantique, (1504–1650)*, 1–12. Paris 1955–1960.

KOPSIDIS, Michael: *Agrarentwicklung: historische Agrarrevolutionen und Entwicklungsökonomie*. Stuttgart 2006.

MORICEAU, Jean-Marc: *Les fermiers de l'Île-de-France. L'ascension d'un patronat agricole (Xve-XVIIIe siècle)*. Paris 1994.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).

SMITH, Richard M.: *The English peasantry, 1250-1650*. In: Scott, Tom (Hg.), *The peasantries of Europe*, London 1998, s. 339-371.

The General Crisis of the Seventeenth Century. Edd: Geoffrey Parker – Lesley M. Smith. London 1978.

WYCZAŃSKI, Andrzej: *W sprawie kryzysu XVII stulecia*, *Kwartalnik Historyczny*, LXIX, 1962, s. 656 – 672.

5. ROLE PODNEBÍ

I v raném novověku zůstávala existence tehdejšího člověka nejistá, navíc byla dále zhoršena měnícím se podnebím. Ochlazovalo se sice již od středověku, ale zhruba od roku 1570 teploty neustále klesaly po dlouhá desetiletí. Léta byla vesměs mokrá a chladná, zimy extrémně dlouhé, což znamenalo pro zemědělce katastrofu. Geograf Rüdiger Glaser ve své knize o dějinách klimatu ve střední Evropě uvádí několik příkladů průběhu počasí před třicetiletou válkou:

1608 – třeskutá zima, na jihu i na severu. Povodně ve vnitrozemí a vysoká voda na mořském pobřeží.

1609 – chladné léto, velmi sucho, přesto četné přívalové deště, kyselé víno, silné podzimní mrazy v severním Německu.

1611 – v únoru tepleji než obvykle. Vlna zimy počátkem května, silně poškozená vegetace.

1612 – koncem roku citelné vichřice ve střední Evropě.

1614 – kronikáři zaznamenávají, že je zima „kterou lidstvo nepamatuje“ Ozimy hnijí pod masou sněhu, ještě v květnu nic nekvete.

1615 – studny ponořeny pod vrstvami ledu. V pozdním jaře zmrznou stromy a vinice, v suchém létě mizí potoky, i mlýny stojí kvůli nedostatku vody.

ODBOČENÍ ČTVRTÉ:

KLIMATICKÉ ZMĚNY A PŘÍRODNÍ KATASTROFY, ŠOK NA POKRAČOVÁNÍ

„Nebeská i pozemská znamení nám věští cosi významného. Kromě komety, která už není viditelná, zažili mnozí na různých místech Moravy zemětřesení, a také tvrdí, že z nebe padal jakýsi oheň. Když jsme byli v Brně, byť každý jinde, zalila nás dvě hodiny po západu slunce tak nenadálá záře, že to vypadalo, jako by se noční tma rozptýlila, a obloha měla vzhled úplně jako za dne. Nikdo mne nepřesvědčí, že se to děje jen tak“.

Těmito slovy popsal přírodní katastrofy a nadpřirozené záhady v jednom z dopisů ze 13. prosince 1607 vysoce postavený moravský politik Karel starší ze Žerotína. Pro něho osudová znamení byla důkazem, že lidé budou prožívat apokalyptické chvíle. Celé 17. století bylo v Evropě plné nejen politickými převraty a vojenskými střetnutími – např. třicetiletou válkou, kozáckými vzpourami na Ukrajině, protihabsburskými povstáními ve Španělsku, Portugalsku, Itálii, vnitropolitickými konflikty ve Francii, Nizozemí a Rusku, ale, jak se zdá, také byla vyplněna dalšími neštěstími a záhadnými událostmi, které silně vzrušovaly současníky a dobovou publicistiku. Když se na nebi objevila kometa, tak v českých zemích řádila vedle větrné smršti, zemětřesení, povodní také morová nákaza. Letopisci věřili, že mezi přírodními katastrofami a lidskými událostmi existují určité souvislosti. Známý český stavovský politik Václav Budovec z Budova měl z nebeských poselství hlubokou depresi a zdálo se mu, že *„sami křesťané degenerují z ovcí na vlky...“* Byl to konec klidných časů? Neměli a nemají lidé stále strach z oněch podivných nebeských úkazů, větrných smršti, sopečných výbuchů a dalších „kromobyčejných událostí“?

Každá velká přírodní pohroma se již od renesance neobešla bez nějakého zhodnocení a komentáře. Klima nikdy nebylo stabilní a vždy se v něm střídala vlhká léta, katastrofální sucha a období četných povodní. Hlavně deště přinášely hlad a hladomory v Evropě, protože za mokra zemědělské plodiny shnily a zbytek zlikvidovali různí škůdci. Člověk vždy sledoval proměny přírody se zájmem a napětím. Často hovoříme o počasí, aniž si to uvědomujeme. Ve starších dobách byli lidé více závislí na zemědělské produkci. Naším předkům ve středověku a v raném novověku šlo často o přežití. Klimatické změny a přírodní pohromy měly větší následky pro každodenní život v podhradí než dnešní lamentování občanů, že nám propršela celá letní dovolená, nebo že jsme neměli dost sněhu při lyžování.

Už povodně donutily středověké obyvatelstvo měst a vesnic, které se nacházely v těsné blízkosti evropských veletoků a řek, k nutnému přestěhování. Historická paměť jim pak nescházela a už nikdy se nesnažili svá obydlí na původním místě obnovit. Jen komunistická éra přesvědčovala obyvatelstvo v českých zemích, že se dá poručit i větru a dešti. Následky posledních povodní a sesuvů půdy snad poučily mnohé rodiny, že takové myšlenky jsou zcestné a že i na biblické potopě je něco poučné. Možná si v roce 1997 obyvatelé některých moravských měst ani neuvědomovali, že rozvodněná řeka se přesně dotýkala míst, kde stály ve středověku městské hradby.

I když si nemyslíme, že historie katastrof a vyhodnocování původních dokumentů o podnebí v minulosti je zásadním klíčem k různým prognózám, může nám historický záznam naznačit, co nás do určité míry čeká. Zima v roce 1706/1707 byla tak tuhá, mrazivá a sněživá, že lidé hynuli na cestách a pomrzlo velké množství zvířat. Pro silné mrazy nemohly pracovat mlýny, „z čehož v Praze povstala nouze o chléb...“ Také pomrzlo hodně ovocných dřevin. Tato krutá zima pokračovala i v následujících letech a postihla téměř celý evropský kontinent. Zamrzl Balt a Jaderské moře. V Portugalsku ležel sníh a ve Španělsku zamrzla řeka Ebro. Podle jiné kroniky: „V Paříži dal biskup rozdat asi 20000 lidem ryby a dal rozdělat ohně... Téměř všude vládl hlad a kočky byly v mrazu zuřivé. Vlci přibíhali z lesů do vesnic a do měst, dokonce v domech napadali lidi i dobytek...“ V kronikách posledního tisíciletí se setkáváme nejen se záznamy a popisy extrémních událostí, ať už to jsou sucha, povodně, kroupy a letní sněžení, ale také s neobvyklými událostmi a nebeskými znameními (např. Halleyova kometa), které předvídaly války, hlad a neúrodu.

Přírodní pohroma v podobě katastrofické povodně v srpnu 2002, kdy byla postižena Praha a většina Čech, nebyla až tak nečekaná. Jednou z příčin je i ten fakt, že klima není žádná stabilní veličina. Prodělává svůj vývoj a má svůj určitý cyklus, který se podle historických záznamů dá propočítat. Nakonec takové výpočty a prognózy reálného nebezpečí existovaly už před katastrofou. Pravidelný stav vody na Vltavě dodnes Pražanům připomíná „Bradáč“. Kamenná plastika vousatého muže, původně umístěného na posledním oblouku Juditina mostu (později byl na něm postaven dům kláštera Křížovníků s červenou hvězdou), sloužila jako dobrá indikace povodňového nebezpečí. První zmínky o povodni a pískovcové plastice jsou z roku 1432. Zatápí-li vltavská voda např. „Bradáčovu“ pleš, mohou se lidé vozit na

lodkách po Staroměstském náměstí. A taková povodeň už byla v roce 1481. Jenom během 16. století existují kronikářské záznamy o pražském „Bradáčovi“ celkem sedmkrát. S ním však těsně souvisí i lidové pranostiky. V nich je obsažena zkušenost a moudrost celých generací. Dnes nám z našeho kulturního obzoru vymizely, ale ještě před sto lety sloužily k základní orientaci meteorologického průběhu celého kalendářního roku.

Pro některé dramatické události v současnosti může historik doložit analogie z minulosti. Samozřejmě, že se historie nikdy přesně neopakuje, ale nadále může být pro nás poučením. Za vlády šógunů z rodu Tokugawa explodoval na jaře 1783 vulkán Asama, který se nacházel 150 kilometrů od hlavního japonského města Eda, dnešního Tokia. Výbuch si vyžádal asi 35000 obětí. Následky erupce způsobily úplné zatmění. Láva a sopečný popel zamořily půdu, vyvolaly silné deště a na několik let závažné ochlazení, které zasáhlo takřka celou planetu. Zhoršené klima a následky katastrofy snížily výsledky v zemědělství. V Japonsku se cena rýže ztrojnásobila a v letech 1783 – 1787 došlo k strašlivým hladomorům. Chudí pojídali kořínky, kůru stromů, ořechy, kočky a psy. Došlo i k případům kanibalismu. Počet obyvatel se snížil z 26 miliónů asi na 23 miliónů. Pak následovala selská povstání a lokální války. Současníkům se zdálo, že se svět zbláznil. Byla svržena vláda, které se přičítala všechna neštěstí, hospodářská katastrofa a korupce. Až za vlády nového šóguna Ienariho, který vládl v letech 1786 – 1837, se situace v Japonsku uklidnila a vrátila k starým pořádkům.

V květnu 1783 vyvrstila islandská sopka Laki do stratosféry velké množství plynů a sopečného popela, které zahalily oblohu od Kodaně, přes Paříž až po Milán. Zamořený vzduch dráždil oči, vyvolával bolesti hlavy a potíže s dechem. V dalších částech evropského kontinentu a především v Osmanské říši se objevila hustá suchá mlha a byla pozorována zatemnění a zabarvení slunce. Kyselý deště zničily úrodu a zemědělskou půdu tak, že na dlouhá léta nebylo možné v postižených oblastech nic pěstovat. Bylo postiženo životní prostředí nejen na Islandu, ale i ve skandinávských zemích a v Nizozemí. Počasí a kontaminované potraviny vyvolaly vážná onemocnění, epidemie a zvýšenou úmrtnost. Jen na Islandu zemřelo po erupci na 9000 lidí, což byla asi jedna čtvrtina celkového počtu obyvatelstva. Nahromadění chladných period mělo v dalších letech za následek prudké sněžení, extrémní mrazy a povodně. Od roku 1784 se cena obilí zvýšila o třetinu. V oblastech Rýna a Mohanu se hladiny toků zvýšily do takových výšek, jaké od té doby dodnes nebyly zaznamenány. Povodně zpusťily pole a zamořily kontaminovanými látkami louky. V důsledku zamoření pastvin vypukly epidemie dobytčího moru. Zřítily se mosty a silnice

byly neschůdné. Celková ekonomika západoevropských zemí stagnovala. Kumulace přírodních katastrof zvyšovala nespokojenost a výbušnost ve společnosti. Obavy, že se celková situace zhorší, stoupaly, protože v roce 1789 nastalo velké sucho. Jistě nelze tvrdit, že rozmary klimatu byly jedinou příčinou Francouzské, nebo Americké revoluce, ale rozhodující měrou zvýšily eskalaci napětí a krizí na obou březích Atlantiku.

Velký strach z japonských událostí a z nedávného výbuchu sopky na Islandu poukazují na nadměrně zpolitizované diskuse o otázkách globálního oteplování a na mnohdy nekvalifikovaná mediální prohlášení. Co ale doopravdy víme o kolísání klimatu před 500 nebo 1000 lety? A jak klimatické výkyvy ovlivnily lidstvo? Poučení odborníci upozorňují, že v dějinách lidstva existovala chladná půlstoletí a především tzv. *malá doba ledová* (asi 1300-1850). Právě malá doba ledová se odrážela nejen v hospodářském a finančním sektoru, ale také měla svůj dopad v demografii obyvatelstva, v náboženské mentalitě (např. v nadměrném upalování čarodějnic v době neúrody), ve společenské atmosféře, v mocenské politice, v umění a v neposlední řadě v myšlení lidí. Je současný a přetechnizovaný člověk vůbec schopen výsledky studia dějin klimatu bez jakéhokoliv strašení a zpolitizování respektovat,

Literatura:

BEHRINGER, Wolfgang: *Kulturní dějiny klimatu*. Od doby ledové po globální oteplování. Praha – Litomyšl 2010, kde je rovněž uveden kritický doslov Rudolfa Brázdila a Oldřicha Kotyzy, s. 299 – 323.

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et kapitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

FAGAN, Brian: *Malá doba ledová. Jak klima formovalo dějiny v letech 1300 – 1850.* Praha 2007.

GLASER, Rüdiger: *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen,* Darmstadt: Primus Verlag 2001, VIII + 227 S., 71 Abb., ISBN 978-3-89678-405-6.

LE ROY LADURIE, Emmanuel: *Histoire et climat.* Annales ESC 14, 1959, s. 3 – 34.

LE ROY LADURIE, Emmanuel: *Times of Feast, Times of Famine.* New York 1971.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700.* London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny.* Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700.* Vyšehrad, Praha 2002).

SVOBODA, Jiří – VAŠKŮ, Zdeněk – CÍLEK, Václav: *Velká kniha o klimatu zemí Koruny české.* Praha 2003.

SVOBODA, Jiří: *Climate in Bohemia in the „Little Ice Age“.* In: *Manifestation of Climate on the Earth's Surface at the End of Holocene.* Edd. Eliška Růžičková – Antonín Zeman. Prague 1995, s. 139 – 144.

6. PRŮMYSLOVÁ A ŘEMESLNÁ VÝROBA

OTÁZKA PROTOINDUSTRIALIZACE

V souvislosti s širší problematikou přechodu od feudálního ke kapitalistickému výrobnímu způsobu věnovala řada historiků pozornost manufakturnímu stadiu výroby. Celá problematika formy organizace průmyslové výroby je dlouhodobým předmětem diskusí v oblasti ekonomické teorie a historiografie. Historikové, metodologicky vycházející z historického materialismu, navazují na Marxovo pojetí manufaktury (12. kapitola *Kapitálu*) a některé Leninovy rané práce. Oba chápali **manufakturu** „jako článek ve vývoji kapitalistické průmyslové výroby, navazující na malovýrobu zboží a předcházející strojnímu průmyslu.“ Podle Marxe „manufaktura nemohla zachvátit společenskou výrobu v celém jejím rozsahu, ani ji nemohla od kořene přetvořit. Tyčila se jako architektonická ozdoba na ekonomické budově, jejímž širokým základem bylo městské řemeslo a venkovský domácí průmysl...“

Z tohoto východiska také u nás po druhé světové válce uvažovali autoři celé řady učebnic a příruček o počátku manufakturní výroby. Termín **manufaktura** byl v podstatě vysvětlován takto: „Kvalitativně nový stupeň dělby práce a reorganizace pracovního procesu přinesla až manufakturní výroba. Základním rysem této reorganizace byla náhrada práce tzv. univerzálního dělníka, tj. středověkého řemeslnického mistra, prací manufakturního dílčího dělníka, tj. takového pracovníka, který nezhotovuje výrobek individuálně od začátku do konce, ale jenž se na jeho výrobě podílí pouze prováděním dílčích úkonů či výrobou součástí finálního výrobku. Pracovní proces byl atomizován na dílčí stádia a odpovídající jim soubory pracovních úkonů, které vykládali jednotliví dělníci“ (Hroch, *Evropa v pozdním středověku*, 1983).

Podle již zmiňované vysokoškolské učebnice měla manufaktura tyto přednosti:

1) Dílčí pracovní úkon mohl manufakturní dělník ovládnout během poměrně krátké doby. Dělba práce mezi řemeslnickým mistrem, tovaryšem a učedníkem se stala zbytečnou a bylo možno odstranit nepoměr mezi počtem kvalifikovaných a pomocných pracovníků, který byl charakteristický pro středověkou řemeslnickou dílnu. Nástup manufakturního dělníka umožňoval včleňovat do výroby pracovníky bez předchozí kvalifikace, kteří přicházeli z venkova.

2) *Manufakturní dělník mohl zvládnout jemu svěřený dílčí úkon dokonaleji, vykonávání tohoto úkonu se mu stalo mechanickým návykem, pracovní operace se zrychlovala.*

3) *S dokonalejším ovládnutím jednotlivých operací souviselo někdy také zvýšení kvality manufakturních výrobků.*

V námi sledovaném období (16. - 18. století) se vyvinuly dvě základní formy manufaktury (podle **hlediska rozmístění pracovníků**):

- a) soustředěná (**centralizovaná**), tj. dělníci pracují společně pod jednou střechou, na jednom místě;
- b) rozptýlená (**decentralizovaná**), podnikatel-manufakturista dodává jednotlivým dělníkům surovinu k domácí práci, tzn. podnikatel propůjčil výrobní nástroje, dodával surovinu, platil mzdu a ve své výrobě prováděl finální práce;
- c) přechodným typem k rozptýlené manufaktuře byl **nákladnický systém** - podnikatel (kupec) uvedl do závislosti jednotlivé dosud samostatné výrobce, kteří neklesli na úroveň námezdních sil.

Marxovo pojetí vychází z *dělby práce*, ale v raném novověku lze rozlišovat tyto dvě formy manufaktury:

a) heterogenní - *produkující obvykle výrobky složitější povahy, na jejichž tvorbě se podílelo velké množství specializovaných dělníků, z nichž každý vytvářel zvláštní výrobek jako součást konečného produktu (např. výroba hodin, kočárů apod.);*

b) organická - *její konečný produkt byl výsledkem řady na sebe navazujících dílčích úkonů dílčích dělníků (např. výroba jehel, tkanin apod.).*

Každá z těchto forem se vyznačovala některými specifickými rysy a uplatnil se v ní odlišný mechanismus přechodu k vyššímu stadiu - továrně. (Milan Myška, 1993).

Max Weber, hlasatel „*ideálních typů*“, se odvolal na Marxovo pojetí manufaktury a respektoval jeho termín centralizované manufaktury, přesto zavedl tento německý ekonom a sociolog ve svém přehledu stadií rozvoje forem průmyslové výroby termín: ***Vorläufer des Fabriksystems***. Werner Sombart ve svém díle *Der moderne Kapitalismus*, 1922, opět redukoval pojem manufaktura na tzv. Marxovu centralizovanou manufakturu. A to ještě omezil tento pojem jen na některá výrobní odvětví. Oponoval Marxovi také tím, že období 16.

- 18. století nelze považovat za období, kdy se z manufaktur vyvinuly továrny. Také v americkém prostředí se s Marxovými tezemi někteří odborníci vyrovnávali a provedli mimo jiné revizi termínu manufaktura. Navrhují, aby se *základním kritériem pro klasifikaci vývojových stadií průmyslu stala vnitřní struktura podniku*. Fritz Redlich a Hermann Freudenberger nyní prosazují nový termín: *proto-továrna (Protofabrik, Protofactory)*.

Jak je vidět, ani na konci 20. století neexistuje mezi odborníky v tomto ohledu žádná koncepční jednotka nebo terminologické sjednocení. Od teoretických problémů se odpoutejme a přistupme k charakteristice řemeslné a manufakturní výroby v 17. století, pro mnohé státy období zvrátů a krizí, či globální krize? Tehdy měly mimořádný význam dvě sféry výroby: *textilní a metalurgie*. Právě tyto dvě výrobní sféry překročily hranice místního trhu a staly se pro vědecké pracovníky nepřímým ukazatelem hospodářské prosperity. Obě výrobní odvětví se dají velmi dobře statisticky sledovat.

Pochopitelně, že v oblastech vyspělé textilní výroby došlo během 17. století k výrazným změnám a posunům. V klasických místech italského soukenictví nastala stagnace, nebo úpadek. Výroba ve Florencii se po roce 1600 snížila na polovinu a benátské soukenictví upadlo do naprosté bezvýznamnosti. Tradiční flanderská pozdně středověká výrobní produkce se dostávala do stínu. Významná města jako Bruggy byla v důsledku ztráty anglické bavlny v úpadku. Jiná soukenická města se soustředila jen na výrobu lacinějšího nekvalitního druhu sukna a přesouvala svou výrobu na venkov. Porážka revoluce v jižní části Nizozemí způsobila v tomto odvětví otřes, takže valná část zkušených podnikatelů a pracovníků odcházela na anglickou pevninu, nebo do severních provincií. Díky emigrantům začalo anglické soukenictví již od poloviny 16. století konkurovat svým protivníkům. Anglická produkce se orientovala na výrobu lehkých kvalitních suken „*new drapery*“ (vyráběná s příměsí lnu nebo hedvábí) a s nimi se úspěšně prosazovala na trzích. Během 17. století se anglický vývoz zvětšil až trojnásobně. Jedině v jednom ohledu anglická technická úroveň pokulhávala, a to ve finální fázi výroby, kdy se v severním Nizozemí jejich polotovary barvily a apretovaly (snaha o dosažení lepšího vzhledu textilu - hladkost, lesk), tj. výroba se v Nizozemí dokončovala. Rovněž v této sféře dosáhly Spojené nizozemské provincie primát a tato země se dostala do čela evropského obchodu (přesun těžiště soukenické výroby z jihu na sever jako důsledek revoluce). Ke klasickým centrům - Leydenu a Rotterdamu přistoupila města Amsterdam, Haarlem a Dordrecht, ale i tam se po velkém vzestupu dostavila v druhé polovině stagnace.

Zcela zvláštní vývoj měla středoevropská místa textilní výroby, kde došlo v důsledku třicetileté války ke stagnaci a druhá polovina 17. století nepřinesla nic nového. Existovaly samozřejmě výjimečná střediska textilní výroby, která v tomto století prosperovala, jako např. soukenictví v okolí Curychu, nebo v druhé polovině 17. století braniborské výrobní laciného sukna.

V plátenictví došlo k rychlému rozvoji jak prostřednictvím nákladnického systému, tak i formou rozptýlené manufaktury. *„Podnikatelský kapitál majitelů plátenických obchodních domů ovládal venkovské přadláky prostřednictvím překupnického a faktorského systému. Předání lněného vlákna bylo prováděno v domácích dílnách, kde se užívalo starých, po staletí nezměněných výrobních nástrojů a technik, jako bylo předání na vřetenu nebo na kolovratu. Pomocí sítě překupníků a faktorů soustřeďoval majitel obchodních domů a úpraven surovou přízí, kterou pak na vlastním bělidle upravoval jako surovinu pro manufakturu tkalcovskou.“* (Miloň Dohnal).

Tak se kromě manufakturní výroby dále rozvíjela již archaická cechovní řemesla, která byla zachována na mnoha místech v původním cechovním systému nebo byla postupně ovlivňována kapitálem obchodních domů, tzn. nákladnickým systémem (ten se někde udržel až do 19. století).

Nejvíce se plátenictví rozvíjelo ve středoevropských podmínkách, zvláště v oblasti slezsko-lužicko-severočeské, a v severofrancouzské oblasti. Dále pak mělo dobrý zvuk hornoněmecké plátenictví (Ulm, Augsburg, Kostnice, Memmingen).

Stranou klasické cechovní výroby zůstávalo hedvábnictví, které bylo tradičním výrobkem zejména italských měst (Janov, Milán, Florencie, Messina). I v tomto sektoru došlo v 17. století ke změně, kdy se těžiště hedvábnictví přeneslo do Francie. Tam měl dominantní postavení Lyon, jenž zajišťoval polovinu francouzské výroby. Obdobně nenáležela ani výroba bavlněných tkanin k tradičním středověkým cechovním odvětvím. Zprvu se produkovala na evropském kontinentu v hornoněmeckých oblastech, poté se dostala do centra zájmu anglické výroby až na konci 17. století.

Autoři knihy *„17. století - krize feudální společnosti?“*, ve svém hodnocení evropské textilní velkovýroby upozorňují na dvě vážné změny v 17. století:

1) z tradičních oblastí na jihu Evropy a ve Flandrech se těžiště výroby přesunulo do Anglie, severního Nizozemí a zčásti také do Francie;

2) textilní výroba se dostávala v rostoucí míře na venkov; s tím souvisely výrazné změny v organizaci výroby a ekonomických vztazích.

Dánský historik Steensgaard ještě upozornil na stagnaci textilní výroby v Kastílii, ale ve svém přehledu o průmyslu a krizových evropských trendech nechal patřičně v úvahu význam loďařství (mimořádné postavení severonizozemských loděnic a počátek konkurenční výroba lodí v Anglii a ve Francii) a především závažnou roli těžby a zpracování kovů (prosazovaly se např. kapitalistické prvky ve Švédsku a to v hornictví a metalurgii).

Také u nás nevěnovali ve svých syntetických přehledech někteří autoři (např. A. Klíma) *manufakturnímu stadiu v hutnictví železa* dostatečnou pozornost, nebo měli z hlediska marxisticko-leninské *dogmatické* koncepce pochybnosti, zda toto výrobní odvětví náleží. V posledních letech zahrnul Milan Myška do typologického pojmu manufaktura i hutnictví železa, a to v souvislosti s diskutovaným termínem **proto-industrializace**. Ostravský profesor načrtl v jedné ze svých monografií schéma vývojových etap manufaktury v hutnictví železa (tj. *periodizaci manufakturního stadia v hutnictví železa v českých zemích*) takto:

1) *Období počátečního rozvoje manufaktur v hutnictví železa: druhá polovina 14. století až přelom 16. a 17. století.*

2) *Období rozvoje manufaktur v hutnictví železa: přelom 16. a 17. století až po třicátá léta (tj. do nástupu technicko-výrobní revoluce v odvětví).*

3) *Období zániku hutnických manufaktur v podmínkách nastupující technicko-výrobní revoluce v odvětví: třicátá léta až sedmdesátá léta 19. století.*

V našem případě je důležitá z Myškovy periodizace druhá zmiňovaná etapa, pro kterou je v České republice bohatá pramenná základna. V této fázi vývoje hutnictví železa je charakteristická *nepřímá výroba železa*. V železářském provozu je pak dominantní dřevouhelná vysoká pec, která umožnila zvýšení objemu produkce surového železa (např. na panství Hynka mladšího Bruntálského z Vrbna byly v Malé Morávce spuštěny před rokem

1618 tři dřevouhelné pece). S rozvojem hutnické technologie vznikly nové specializace (dělba práce): např. tavič, slévač. Přejít na novou technologii měl ve svých důsledcích proměnu vlastnických vztahů (*šlechtic - manufakturista*) a ekonomický dopad v oblasti investic.

Z evropského pohledu náležela v 17. století Anglie k předním železářským oblastem. Tam převažovala metalurgie nad vlastní těžbou o 50 %. Nejznámějším vývozcem surového železa se stalo od konce 16. století také Švédsko. Dobrý zvuk měly kovodělné výrobky z Vestfálska. Nizozemí, i když nemělo vlastní surovinové zdroje, mělo v tomto směru řadu zbrojních podniků, které navíc vyráběly především pro vývoz. Ve výrobě neželezných kovů (především mědi) mělo v první polovině 17. století solidní postavení opět Švédsko, kde investovala řada nizozemských podnikatelů.

Lze ze stručného přehledu manufakturního stádia říci spolehlivě, že prošlo nějakou konkrétní všeobecnou krizí? K rozporům v průběhu sledovaného období jistě došlo v sociální rovině mezi tradiční cechovní výrobou a nově vzniklou manufakturou (zatím setrváváme u tohoto pojmu). Navíc víme z nedávných výzkumů, že manufakturistou mohl být také šlechtic-podnikatel. Rozpory se řešily i v mimovýrobní sféře a zde především sehrávala velkou roli státní politika. Mezi další zajímavé změny náleží přesun center výroby z klasických měst do jiných lokalit a následně změny evropského trhu. Jedině textilní výroba prožívala ve svých centrech údobí stagnace a deprese. V globálním slova smyslu si můžeme položit jako celá řada historiků otázku: Kde hledat krizi 17. století ve výrobě, řemeslné a manufakturní (chcete-li v průmyslové)?

Literatura:

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et kapitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

HILL, Christopher: *Crisis in Europe 1560 – 1660*. Essays from „Past and Present“. London 1965.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).

MYŠKA, Milan: *Proto-industrializace. Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu*, Český časopis historický 92, 1994, s. 759 – 774.

MYŠKA, Milan: *Proto-industriální železářství v českých zemích. Roboty a jiné formy nucené práce v železářských manufakturách*. Ostrava 1990.

MYŠKA, Milan: *Průmyslová revoluce z perspektivy historiografie 70. a 80. let*, Český časopis historický 89, 1991, s. 533 – 546.

MYŠKA, Milan: *Rytíři průmyslové revoluce*. Ostrava 1997.

MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin, 1. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava 1995 (učební text, včetně bibliografie).

MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš a kolektiv: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku, 1*. Ostrava 2008.

The General Crisis of the Seventeenth Century. Edd: Geoffrey Parker – Lesley M. Smith. London 1978.

TOPOLSKI, Jerzy: *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV – XVII wieku*. Warszawa 1965.

TOPOLSKI, Jerzy: *O tak zwanym kryzysie gospodarczym XVII wieku w Europie*, Kwartalnik Historyczny LXIX, 2, 1961, s. 364 – 379.

WYCZAŃSKI, Andrzej: *W sprawie kryzysu XVII stulecia*, Kwartalnik Historyczny, LXIX, 1962, s. 656 – 672.

7. KRIZE EVROPSKÉHO OBCHODU?

Základním jevem ve směně 17. století je krystalizace světového trhu. Mezinárodní obchod propojil jednotlivé výrobní sféry a odlehlá výrobní centra. Důležitým faktorem pro změny a *přesuny ve skladbě evropského obchodu* byla expanze evropských obchodníků do zámoří.

Změny v rozsahu obchodu (podle Miroslava Hrocha):

- 1. zesílilo propojení mezi jednotlivými místními trhy, které přestaly být izolovanými jednotkami koncentrovanými k jednotlivým městům; tímto stykem mezi místními trhy se připravovala cesta k vytváření tzv. trhů národních;*
- 2. sílící a diferencovaná nabídka a poptávka již překonávala rámeček místních trhů, takže rostla přímá směna nejen mezi sousedními místními trhy, ale i mezi vzdálenějšími oblastmi Evropy;*
- 3. rozvoj obchodu mezi některými oblastmi již dospěl do stadia, kdy můžeme hovořit o prvních krocích k vytváření trhu evropských rozměrů a světového trhu.*

Nejdůležitějším a nejvýhodnějším druhem obchodní dopravy v 17. století byla doprava námořní a říční. Vodní doprava byla pochopitelně levná a rychlejší než suchozemská eventualita, tj. než těžkopádné koňské a volské povozy. Základní obchodní směry (osy) evropského dálkového obchodu byly:

- a) středomořský (oblast Středozemního moře byla napojena na plavbu v Černém moři);
- b) atlantský (pobřeží od Pyrenejského poloostrova až po Nizozemí, včetně Anglie);
- c) baltsko-severomořský, respektive obchodní osa spojující severozápadní evropské pobřeží s východní Evropou (pokračující po tocích - Rýnu, Labi, Odře, Visle, Volze, Němenu a Dvině).

Obchod po Baltickém a Severním moři v raném novověku začal nabývat na významu, i když nelze v žádném případě snižovat směnu se zámořskými oblastmi (americkými koloniemi, africkým pobřežím a jihovýchodní Asíí). Z hlediska struktury evropského obchodu byla tržní **centra**, která ležela jak na obchodních osách, tak na jejich křižovatkách (Lisabon, Hamburk, Londýn, Rotterdam, Amsterdam, Antverpy). Bezesporu je zajímavý přesun obchodních center ze středomořské oblasti na atlantické pobřeží. V podmínkách 17. století zaujímala **doprava** po stránce organizační a finanční daleko důležitější postavení v oblasti obchodu než např. ve

20. století. Evropský obchodní systém měl ve svém rámci dobře propracovanou a zorganizovanou lodní dopravu, kterou vedlo před anglickými, francouzskými, španělskými a benátskými námořníky nizozemské loďstvo.

Jak velmi dobře vyjádřil francouzský historik Michel Mollat du Jourdin, je 17. - 18. století **dobou obchodních společností**. *„Námořní síla vyžaduje kromě kontinuity snah mořeplavců i vyvážené využití materiálního zázemí. Společnosti moderního typu vytvořily na civilním základě systém obchodních společností, o kterém se předpokládalo, že bude vzbužovat u národa větší zájem než námořní vojenské snažení a zároveň napomůže postupu expanze.“* Ve většině raně novověkých evropských států se vedle ekonomických požadavků dostaly do popředí také mocenské zájmy a potřeby. V této době byly položeny základy pro expanzi ve světovém měřítku. Nejvyspělejší země válčily o kontrolu formujícího se světového obchodu. Lapidárně to vyjádřil tehdejší současník sir Walter Raleigh slovy: *„Kdo ovládá moře, vládne obchodem; kdo ovládá obchod, vládne nad bohatstvím světa, a tím nad světem samotným.“* Můžeme konstatovat, že se přiosťřily vzájemné vztahy nejen mezi obchodními konkurenty (především zájmy anglického a nizozemského kupeckého kapitálu), nýbrž také státní zájmy o teritoriální kontrolu v obchodní sféře. Tento ekonomický konkurenční boj nakonec kulminoval v námořní obchodní válce mezi Nizozemím a Anglií, jež proběhla v období 1652 - 1654 a pak ještě v letech 1664 - 1667. *Rostoucí význam války se odrazil v obchodní politice, která měla být pokračováním ozbrojeného boje (nebo předejrou k němu); nepřátelskému obchodu se škodí, obchodu přátel se poskytují všemožné výhody.*

Těchto skutečností si byl bezpochyby vědom i velký mistr diplomacie kardinál Richelieu a začal budovat moderní francouzské námořnictvo. Cílem francouzské politiky byla snaha zlepšit prosperitu svého zahraničního obchodu. V kardinálových šlépějích pokračoval Jean - Baptiste Colbert, jehož merkantilistická politika řádně zkomplikovala život v obchodní činnosti jak Nizozemcům, tak i Angličanům. Snaha obou francouzských politiků *„protrhla nizozemské sevření, které hrozilo udusit snahy francouzských obchodníků“*. V opačném případě uzavření anglo-nizozemské aliance v roce 1688 pomohlo uskutečnit první fázi k dlouhodobé britské námořní převaze.

Z hlediska mimoekonomických zásahů do obchodu a hospodářské sféry lze schematicky rozlišit (podle Hrocha - Petráně) tři typy státní politiky v 17. století:

1. *Feudální stát se omezil na restriktivní kořistnická opatření na úkor obchodu, především formou dávek, cel a monopolů. Poptávka po válečných potřebách byla z velké části kryta z dovozu, takže domácí výroba byla podněcována válečnou poptávkou jen v malé míře. K tomuto typu jednoznačně patří monarchie španělských Habsburků (s výjimkou jižního Nizozemí) a také Habsburků rakouských, Polsko a některé italské státy.*
2. *Feudální státy, které se orientovaly také na stimulování, rozvíjení obchodu jako cenného zdroje příjmů, ale vydávaly pak značnou část svých příjmů na dovážené válečné materiály; sem můžeme řadit Rusko a Dánsko.*
3. *Státy, které těžily mimořádné příjmy z rozvíjení obchodu i výroby (z merkantilistické politiky) a které zároveň měly podmínky pro vlastní výrobu válečných potřeb - dokonce i pro vývoz; sem můžeme řadit Švédsko, Francii, Braniborsko - a také Anglii.*

V posledním případě skupiny států přispěla nepřímo obchodní politika v podmínkách válek k rozvoji kapitalistických vztahů.

Již několikrát citovaní čeští autoři, kteří se zabývali krizovou problematikou, poukázali v konkrétním případě na obchodní krizi kolem roku 1630, která se odehrála zprvu na Baltu a poté rozšířila v dalších evropských částech. Pro ilustraci krize v síti mezinárodního obchodu jejich hodnocení rovněž doslovně na tomto místě citujeme:

1. *Obchod mezi západní, střední a východní Evropou byl tak rozvinut a vzájemně propojen, že každý zásah na jednom místě, v jednom tržním centru, vyvolal reakci a vážné důsledky v celé řadě dalších center a oblastí, často geograficky velmi vzdálených.*
2. *I když byla směna značně rozvinuta, dosahovala nebývalého objemu a nebývalého stupně vzájemného sepětí, byla i nadále vystavena zásahům typicky feudální hospodářské politiky, která sledovala především kořistnické neproduktivní cíle vládnoucí třídy.*
3. *Vůči těmto zásahům v politické a vojenské sféře byl obchod značně citlivý. Rovnováha rozvinutých evropských tržních vztahů byla zřejmě ještě značně labilní, bylo snadné narušit ji zásahem v jediném místě obchodní sítě. Na druhé straně však se obchod a kupecký kapitál nechovaly k těmto zásahům pasivně, nýbrž usilovaly o jejich paralyzování jak hledáním nových cest a zdrojů, tak i přímou politickou akcí tam, kde měly již silné slovo či rozhodující vliv ve státě.*
4. *I když byl evropský trh citlivý vůči vnějším zásahům, vedlo hledání východisek ze situace způsobené zostřenými rozpory mezi starou vládnoucí třídou a novým obchodním*

rozvojem k rozvoji nových obchodních odvětví, k podnětům pro výrobu i k posilování nových směrů obchodu.

5. *Obchodní krize kolem roku 1630 byla, souhrnně řečeno, výrazem prudkého, byť dočasného přiosťření rozporu mezi feudální obchodní politikou a zájmy kupeckého kapitálu, přičemž ve sféře kupeckého kapitálu měl již hegemonii pevně v rukou kapitál nejvyspělejších západoevropských zemí (severní Nizozemí, Anglie), zatímco s nejsilnějšími, ekonomickými zásahy feudální politiky se setkáváme na obou krajních křídlech působení kupeckého kapitálu - na východě a na jihu Evropy.*

Souhrnně můžeme tedy konstatovat, že rozpory mezi nabídkou a poptávkou, mezi agrárními a „průmyslovými“ oblastmi Evropy nebyly jedinými z podstatných rozporů, které se přiosťřily v průběhu 17. století. Je třeba připočíst k nim i rozpor mezi zájmy kupeckého kapitálu na jedné a feudální vládnoucí třídy na druhé straně.

Vojenské a civilní flotily bezpochyby položily základy námořní moci, tzn. že zde můžeme hledat kořeny námořního imperialismu. Námořní mocenskou převahu pak v tomto rámci racionálně využívaly obchodní společnosti a později soukromá rejdařství. Nakonec je to patrné ze statistických údajů, které přednedávnem prostudovala celá řada našich a zahraničních historiků. Ti si všímali ukazatelů ve sféře objemu evropského obchodu a na tomto zkoumání pak někteří z nich razili hypotézu, že v průběhu 17. století evropský a světový obchod narážel na vážné obtíže a upadal nebo stagnoval. Ovšem v době, která se stala předmětem našeho zájmu, se zaznamenával kromě vybraných cel především počet korábů a fregat i jejich plachtové a dělostřelecké vybavení, kdežto dnes se místo těchto údajů se námořní síla počítá v tonážních (prostornostních) a rychlostních hodnotách.

Pochopitelně komparace výsledných údajů je nesmírně zajímavá, o čem svědčí zásadní dílo Fernanda Braudela. Z porovnání údajů lze usoudit nejen dosažený stupeň námořní síly, nýbrž také můžeme ilustrovat názorně boj o prvenství mezi Anglií, Francií a Nizozemím. Michel Mollat du Jourdin nazval jednu kapitolu své knihy příznačně „*Oceán jako odraz Evropy*“ a v ní vyjádřil evropskou expanzi do „*Nového světa*“. Na obchodu, který vycházel mezi léty 1504 - 1650 ze Sevilly do španělských kolonií v Americe, sledoval jiný významný francouzský historik Pierre Chaunu úpadek, který měl klíčový význam pro obecnou krizi v 17. století. Úbytek dovozu drahých kovů (má na mysli zejména import amerického stříbra) přes Sevilu oslabil stimuly ekonomické aktivity v celé Evropě. V dalších publikacích Chaunu

upřesnil „*období zvratu*“ a datoval je do mezidobí 1630 - 1650. Pokles španělského obchodování nelze přeceňovat a někteří historikové kritizují tuto hypotézu v souvislosti se zvýšeným zájmem Angličanů a Holanďanů o Ameriku, popř. na jiné faktory. Na příkladě záznamů o sundském cle (možnost proplouvat Øre Sundem) ověřovali historikové své znalosti o stagnaci obchodu na trase Balt - Atlantik. Podle Nielse Steensgaarda lze po roce 1600 sledovat výkyvy bez perspektivy dalšího růstu obchodu.

Celý evropský obchod v 17. století je komplikovaný, ale mezi jeho jednotlivými složkami existují vazby, takže lokální krizové jevy mohly mít větší rozsah a dopad. Vedle dílčích depresí v obchodním sektoru na základě statistických výzkumů, cyklických konstrukcí a obchodních bilancí oponují někteří badatelé např. těmito výsledky výzkumu: přes obchodní problémy řady evropských zemí vykazoval holandský obchod úpadek až po roce 1672; francouzský zahraniční obchod byl mezi 1660 - 1690 na mírném vzestupu; v posledním desetiletí 17. století se rozvíjel dánsko-norský obchod; ani případ anglického obchodu nelze absolutizovat v tomto století s globální krizí; rovněž v našem prostředí byla prokázána aktivní obchodní bilance Slezska vůči evropskému východu (na rozdíl od Baltu). I když existovaly rozpory a disproporce v evropském obchodu, nelze ještě po našem soudu hovořit o globální krizi ve sféře mezinárodní směny. Bezesporu je možné připustit krizové symptomy na jednotlivých trzích, v některých odvětvích obchodu nebo v regionálním měřítku.

Literatura:

ASHTON, Trevor: *Crisis in Europe 1560 – 1660*. London 1965.

BOGUČKA, Maria: *Wiek XVII – wiek kryzysu. Polska na tle europejskim*. In: *Epoka Ogniem i mieczem we współczesnych badaniach historycznych*. Ed. Mirosław Nagielski, Warszawa 2000, s. 19 – 24.

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et kapitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

BRAUDEL, Fernand: *Dlouhé trvání* (La longue durée). CAHIERS DU CEFRES, Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie, No. 8, Praha 1995, s. 143 – 188 (org. francouzsky: *Histoire et science sociales: la longue durée*. Annales E.S.C., č. 4, 1958, Débats et Combats, s. 725 – 753; *La longue durée*. In: Braudel, Fernand: *Écrits sur l'histoire*. Paris 1969, s. 41 – 83; polsky: *Historia i trwanie*. Warszawa 1999 (původní vydání: Warszawa 1971).

BRAUDEL, Fernand: *Dynamika kapitalismu*. Praha 1999 (francouzsky: *La dynamique du capitalisme*. Paris 1985; org. anglicky: *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, 1976).

BRAUDEL, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Phillippe II*. Paris 1966; polsky: *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, I – II. (1. Vydání, Gdańsk 1976) Warszawa 2004.

HILL, Christopher: *Crisis in Europe 1560 – 1660*. Essays from „Past and Present“. London 1965.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *Das 17. Jahrhundert: Krise der feudalen Gesellschaft*. Hamburg 1981.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *K charakteristice krize feudalismu v XVI. – XVII. století*, Československý časopis historický 12, 1964, s. 347 – 364.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *XVII. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

HROCH, Miroslav: *Handel und Politik im Ostseeraum während des Dreissigjährigen Krieges*. Zur Rolle Kaufmannskapitals in der aufkommenden allgemeinen Krise der Feudalgesellschaft in Europa. Praha 1976.

HROCH, Miroslav: *Krize feudalismu 17. století*. (K výsledkům mezinárodní diskuse posledního desetiletí), Československý časopis historický 22, 1974, s. 735 – 763.

CHAUNU, Pierre: *Séville et l'Atlantique, (1504–1650)*, 1–12. Paris 1955–1960.

MAĆZAK, Antoni: *O kryzysie i kryzysach XVII wieku*, Kwartalnik Historyczny LXX, 1, 1963, s. 53 – 68.

MOLLAT DU JOURDIN, Michel: *Evropa a moře*. Bratislava 1994.

MOUSNIER, Roland: *Les XVIe et XVIIe siècles. Les progres de la civilisation européenne et déclin de l'orient (1492 – 1715). Histoire générale des civilisations. IV*. Paris 1954.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).

POLIŠENSKÝ, Josef: *Třicetiletá válka a evropské krize 17. století*. Praha 1970.

STEENSGAARD, Niels: *De syttende århundredes krise*, Historisk Tidsskrift 12/IV, 1971.

STEENSGAARD, Niels: *Kryzys XVII wieku*. In: *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*, cz. 2: *Ideologie, kryzysy, konflikty*. Ed. Maćzak, Antoni. Warszawa 1992, s. 18 – 44.

TOPOLSKI, Jerzy: *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV – XVII wieku*. Warszawa 1965.

ODBOČENÍ PÁTÉ:

CESTOVÁNÍ V RANÉM NOVOVĚKU

Cestování a poutě za hranice rodného kraje byly a jsou v lidských dějinách významným modernizačním činitelem. Člověk se při putování do jiné země seznamoval s odlišnými lidmi, kulturou, náboženstvími, společenskými vztahy a v neposlední řadě také s jazykem. Cestování je dlouhotrvajícím prvkem evropské historie. Evropský kontinent je po staletí protkán sítí cest a moderních dopravních tras. Muži a ženy se na cestách spojovali s lidmi podobných osudů. Byli ovlivněni různými předsudky a stereotypy. Na druhé straně přinášeli nové myšlenky a nápady. Tím se odbourávaly různé smyšlenky a dohady a především fantastické bajky, kterým se nejlépe daří doma za kamny. Ve středověku měly nesmírný význam náboženské poutě do Jeruzaléma, Říma či Santiaga de Compostela, které se poznenáhlu měnily v cesty, jejichž cílem bylo vzdělání, zábava nebo dobrodružství.

Na prahu novověku zvýšily intenzitu cestování další prvky. Ať už to byl ohlas zámořských objevů nebo nové technické vynálezy. Zkušenosti mořeplavců a pozdější výstavba železniční sítě, jež brzy pokryla celou Evropu, umožnily v moderní době podnikat rychle a levně cesty za obchodem, poznáním a lepším zaměstnáním. K revolučnímu zvratu došlo ve 20. století, kdy nejen železnice a parolod', ale také motorová vozidla a letadla usnadnily a zrychlily cestování. Díky prudce klesající ceně dopravy mohlo stále více lidí pomýšlet i na velmi vzdálené a exotické země.

Vraťme se však do doby, kdy obraz Nového světa (Ameriky) nabýval stále pevnějších obrysů a kdy portugalský šlechtic Fernão de Magalhães jako první člověk obeplul svět. V raném novověku byla součástí každodenního života i nová forma cestování, které se říkalo kavalírská cesta po evropském kontinentu (the gentlemen's tour of Europe). Kdo chtěl jít v renesanční éře s módou, musel se vydat za hranice na kavalírskou cestu. Velké objevitele a mořeplavce následovala v cestovním ruchu přední evropská aristokracie s průvodci, preceptory, spolužáky, služebnictvem a kočími. Cestování do vzdálených míst bylo ovšem neobyčejně nákladnou záležitostí, jež byla dostupná pouze bohatým a urozeným. Kavalírské cesty se staly nejen v Německu, ale také v okolních zemích součástí šlechtického stylu života. Pobyt v cizině značně rozšiřoval rozhled a umožňoval rozsáhlé diplomatické konexe u panovnických dvorů. Ambiciózní kavalír si studiem a znalostí cizí kultury zvyšoval doma

společenskou prestiž a měl poté obvykle zajištěno vysoké postavení na politické scéně. Kavalírská cesta v podstatě završovala studia všech mladých aristokratů.

Odborníci tehdy rozlišovali tři druhy cestování: první skupina cestovala za obchodem a v diplomatických záležitostech; druzí cestovali jen pro potěšení – „per spasso“; třetí skupina navštěvovala svatá místa, pamětihodnosti a univerzity. Proslulé univerzity a akademie přitahovaly studenty ze zemí Koruny české, kteří tam čerpali podněty z kulturně nejvyspělejších oblastí Evropy. Mnozí z nich se stali přímými účastníky nevázaných zábav a velkolepých pijáckých slavností především ve Francii, Německu a Itálii. S rozvinutým cestováním vznikla celá řada řemesel a služeb, která z cizineckého ruchu prosperovala. Sotva prošel kavalír městskou branou a celníci, už tu byli různí podnikaví obchodníci mastičkáři, krejčí, průvodci, povozníci, kuplíři, žebráci a v neposlední řadě nevěstky. O obyvatelích střední Evropy, k nimž šlechtici z českých zemí řadili, se zachovala charakteristika od italských rafinovaných kurtizán: „Němec pomiluje jako sedlák, odbude si své jako osel a zaplatí jako kníže!“ Nemravná renesanční Itálie vyvolávala u českých turistů velké obavy, jelikož po dlouhém trmácení se návštěvníci vraceli bez peněz a se značnými dluhy.

Všechny dobové příručky zdůrazňovaly užitečnost cestování. Dvorskí rádci doporučovali aristokratům prohlídky kostelů, klášterů, relikvií, paláců a knihoven, stájí, jízďáren a škol. Deníky většiny mladých cestovatelů se často zabývají zdánlivě zajímavými věcmi, ale již méně si všímají přírodních krás a způsobu života prostých obyvatel. Jejich cestování bylo jedinečnou událostí a ohromným zážitkem. Pochopitelně vše bylo motivované společenskou prestiží a náboženskými představami.

Vedle šlechtických kavalírů se po cestách trmáceli vojáci, první vystěhovalci, emigranti a ještě jedna velká skupina – lidé z okraje společnosti: kočovníci, potulní herci, mastičkáři, tuláci a žebráci. Ke každodenním scénám z cestovního života patřily různé nástrahy přírody, nemoci, nehody a přepady lupičů. K tomu lze připočítat také nepoctivost hostinských, průvodců a trhovců. Dlouhodobé cestování bylo velmi nepohodlné. Jezdilo se na hřbetu koní a v málo vypérováných kočárech.

Vnitrozemské cesty byly velmi nekvalitní a strava mizerná. Nezbytností cestujících byly různé truhly, kufry, brašny, jídelní soupravy, toaletní a hygienické pomůcky, cestovní oltářky, zbraně, kapesní knihy a různé měřicí přístroje. Poutníci si často stěžovali na mizerné

vozky, tvrdé postele a kyselé víno. Jakýmsi předchůdcem dnešního hotelového podnikání byly zájezdní hostince a poštovní stanice s pravidelnou výměnou koní. Ubytovací podniky a jejich napohled dokonalá obsluha měla své utajené nevýhody, ba přímo tragické dohry. Majitelé hostinců bývali často spolčeni s lupiči, kterým poskytovali důležité informace o majetnosti návštěvníků. Zločinecké gangy chodívaly najisto a dodržovaly pravidlo, že samotnému hostinskému a jeho domu se nikdy neuškodí. Činnost lapků usnadňovala okolnost, že lidé museli s sebou nosit hotové peníze, což bývaly i sumy velmi značné. V tomto labyrintu každý podezíral každého ze špatnosti, nikdo nevěřil nikomu a morálka lidí poklesla na minimum.

Dnešního čtenáře možná pobaví rady některých příruček a cestovních řádů: Při cestování poutníci nemají přepínat sil, je-li horko, mají si odpoledne lehnout a šátkem si chránit ústa, aby do těla nevnikli hmyz a nezpůsobil tam veliké neštěstí... Na noc se doporučují experti se zahalit do dlouhého pláště z hrubé látky, protože spící tak nebude lákat zloděje. Pro případ přepadení by si měli cestující zašít do boty hrst zlatých mincí... Neměli bychom i dnešním zájemcům o turistický ruch doporučit takové instrukce?

S rozvojem poštovníctví a dopravy v raném novověku se rozvíjely cestovní vozy a kočáry. Nejznámějším typem kočáru byla karosa (podle italského slova „carrozz“). V našich zemích byla osobní doprava cestovními karosami daleko více rozšířena, nežli tomu bylo v Anglii nebo Francii. Známy zimní král Fridrich Falcký použil právě tento typ vozu při svém nešťastném útěku z Prahy po bitvě na Bílé hoře. Cestování si vyžadovalo mnoho času a trpělivosti. Úroveň poštovní dopravy a kvalita silničních spojů byla někdy katastrofální. Cesta trvala i několik týdnů a nelze ji označit za kratochvíli. V Argentině třeba platilo, že ten, kdo se v 18. století vydával na dalekou cestu, musel před svým odjezdem vždy sepsat poslední vůli.

Už od 17. století patřila k módním trendům návštěva lázeňských středisek. Bohatí lidé si doslova „pěstovali“ své choroby, aby mohli jezdit do lázní. Pacienti chodili do koupelí společně, často zahalení tenkými závoji. V lázni se bavili u jídla a vína. Poslouchali hudbu a přitom i laškovali. Lázně se stávaly dostaveníčkem významných osobností kulturní a politické scény. Údolím říčky Teplé v Karlových Varech se třeba procházel známý vojevůdce třicetileté války Albrecht z Valdštejna, nebo jeho moravský příbuzný Karel starší ze Žerotína.

Z lázeňského pobytu si panstvo přiváželo nejen likéry, dobrou náladu, zlepšený fyzický stav, ale i nějaký milostný románek. Jak tvrdí soudobé rčení, dámy si vozily „pro manžela jedny pěkné parohy...“

S lidskou touhou po materiálním zpřítomnění prožitého v cizích krajích je sféra suvenýrů. Kavalír si nakupuje různé medaile, amulety, módní oděvy a svaté obrázky. Ze zahraničí si přináší různé zvyklosti (např. kouření dýmek, používání drog) a nové umělecké inspirace. I v českých zemích se staví podle italských vzorů renesanční a barokní zámky. Existuje probuzený zájem o antiku. V hospodářské rovině se napodobují nové pracovní postupy, v zemědělství se zavádějí nové plodiny. Nový životní styl na prahu nové doby lákal nejen šlechtice, ale i měšťany, kteří chtěli zblízka poznat dění, jež oslňovalo celou Evropu a pozvolna ji dávalo kulturní jednotící zabarvení. Cestování se stávalo lákadlem k úniku z každodenního stereotypu a domácího pohodlí. Rozšiřovalo znalosti a nabízelo zážitky. S jarním táním se skupiny lidí vydávaly do proslulých míst a odlehlých krajů. Rodil se novodobý cestovní ruch.

Literatura:

BOBKOVÁ, Lenka – NEUDERTOVÁ, Michaela (edd.): *Cesty a cestování v životě společnosti*. Acta Universitatis Purkynianae. Philosophica et historica, Studia historica II, Ústí nad Labem 1997.

HLAVAČKA, Milan: *Cestování v éře dostavníků*. Všední den na středoevropských cestách. Praha 1996.

KUBEŠ, Jiří (ed.): *Šlechtic na cestách v 16. – 18. století*. Sborník příspěvků (nejen) ze 3. adventního kulatého stolu, který se na téma *Prameny k dějinám šlechtického cestování 1550 – 1800* konal na půdě Katedry historických věd FF UPa dne 28. listopadu 2005. Pardubice 2007.

LÖSCHBURG, Winfried: *History of Travel*. Leipzig 1979.

MAŁCZAK, Antoni: *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*. Gdańsk 1998.

MAŁCZAK, Antoni: *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*. Warszawa 1980.

OHLEK, Norbert: *Cestování ve středověku*. Praha 2003.

OHLEK, Norbert: *Náboženské poutě ve středověku a novověku*. Praha 2002.

PÁNEK, Jaroslav: *Čeští cestovatelé v renesanční Evropě. Cestování jako činitel kulturní a politické integrace*, Český časopis historický 88, 1990, s. 661 – 682.

ŠEDIVÁ KOLDINSKÁ, Marie: *Cestování, poznávání a vnímání jinakosti*. In: *Základní problémy studia raného novověku*. Edd. Marie Šedivá Koldinská – Ivo Cerman a kol. NLN, Praha 2013, s. 500 – 533 (tam velmi podrobná bibliografie).

8. TECHNICKÁ A VĚDECKÁ KRIZE?

„Jest to obdivuhodně nádherný a povznášející pohled, patřit v tvář plného Měsíce... s mnohými rozlehlými vyvýšeninami, rozeklaný hlubokými stržemi a údolími.“ (Sidereus Nuncius, *Galileiho Hvězdný posel*, Benátky 1620).

Galileo Galilei zdokonalil dalekohled, přístroj vynalezený ve Flandrech roku 1608, a díky mnohanásobnému zvětšení nabídl ostatním nebeskou klenbu k novému popisu a poznání. Jiný přístroj, mikroskop, odhalil v 17. století (opět zkonstruovaný v Nizozemí kolem roku 1620, bratři Janssenové a Cornelius Drebbel) pro tehdejší lidi úplně neznámý svět a podstatným způsobem rozvinul přírodní vědy. Pro holandského botanika Leeuwenhoeka se stane tento přístroj takřka osudným, protože v roce 1676 objevuje jeho prostřednictvím bakterie. Vědci v 17. století s rozvojem optiky s úžasem objevují svět, zjevený v makrokosmu a mikrokosmu. Současník těchto převratných událostí Blaise Pascal vidí Zemi jako *„bod vedle nesmírného kruhu, jež tato hvězda opisuje... i nesmírnost přírody, již si můžeme představit v rozmezí nepatrného atomu...“* Na jiném místě dodává, že *„viditelná rozloha světa nás očividně přesahuje“*.

Pascal se však cítil zadušen matematicko-mechanistickým pojetím světa, v němž byl člověk zredukován na mechanicky fungující soustavu průduchů, záklopek, jemných duchů, vaků, trubic a pump. Mechanicismus vykládal svět jako absolutní danost. Vědění a technika měly člověku pomoci zlepšit jeho život, učinit ho pohodlnějším a příjemnějším. Věda stavěla na principu stejnosti, identifikace. Velmi citlivý a exaltovaný Pascal postavil *„jemnější“* rozum nad rozum *„pouze geometrický“*. Nechápe rozum jako *„vznešeného konstruktéra jistého vědění, ale jako součást konečné lidské bytosti“* (Pavel Floss). Francouzský myslitel se velkou měrou zasloužil o rozvoj matematiky (teorie pravděpodobnosti) a experimentální fyziky; právě on formuloval zákon o tlaku v kapalinách. Vědy Pascal rozlišoval na *„dogmatické“* (tam zařadil quadrivium, mechaniku, fyziku a architekturu), experimentální a historické (historie a teologie). Pascal kritizoval svými *Provinciálními listy* jezuity, ale stejně tak vystoupil proti negativním stránkám karteziánského mechanicismu a absolutního determinismu.

Zakladatelem nové filozofie a spoluzakladatel nové přírodovědy, jež se měla stát symbolem mechanistického vidění světa, byl René Descartes. Tento filozof je nejen prorokem bytostného spojení vědění a techniky, ale také je velmi úzce spjatý s tragédií na Bílé hoře. Podle tvrzení některých Descartových biografů se osobně zúčastnil vojenského střetnutí u Prahy v armádě bavorského vévody a v ní 10. listopadu 1619 prožil svůj proslulý sen: „*Byl jsem tehdy v Německu, kam mě povolaly války, jež ještě nejsou skončeny; a když jsem se vracel z korunovace císaře (Ferdinanda II.) zpět k armádě, zastihl mě začátek zimy v ležení, kde mě nerozptylovala žádná zábava s přáteli; a protože mnou naštěstí nezmítala žádná starost ani vášeň, zůstával jsem celý den sám u kamen, kde jsem měl veškerou pohodu k tomu, abych se zaměstnával vlastními myšlenkami...*“ Při této příležitosti přišel francouzský učenec k objevení metody správného vedení rozumu, kterou vyjádřil ve svém spise *Discours de la methode (Rozpravě o metodě)* v roce 1637 slavným výrokem: *Cogito ergo sum (Myslím, tedy jsem)*. Cílem jeho uvažování je jistota metody a jistota základů poznání. Ke své známé sentenci se znovu vrátil v díle *Principia philosophiae (Principy filozofie)*, vydané u Elzevirů v Amsterdamu roku 1644: „*Natolik se vzpíráme představit si, že by to, co myslí, nebylo ve stejné době, kdy myslí, že bez ohledu na nejvíce přehnané předpoklady nemůžeme se ubránit tomu, abychom nevěřili, že závěr: Myslím, tedy jsem, je pravdivý, a tudíž je prvním a nejjistějším pro každého, kdo řádně vede své myšlení*“. Toto dílo je pro nás zajímavé nejen z pohledu novodobé evropské vědy a filozofie, ale také v souvislosti dcerou „*zimního krále*“ Friedricha Falckého, princeznou Alžbětou, které samotný autor latinský spis věnoval. V tomto Descartově souhrnu filozofie a vědy je představena jednota založená ve víře v racionalitu lidského poznání, jež *musí být úspěšné, pokud je ochotno poznávat své omyly a učit se z nich*. (Petr Horák).

Metodologicky se v mnohém autor matematicko-teoretické koncepce přírodovědy shoduje s prvním teoretikem exaktního vědění Galileo Galileim. Descartes zobecňuje Galileiho postupy, ale k přírodě přistupuje matematicky. Základní aritmetické operace se dostávají Descartovým prostřednictvím na první místo, pak je teprve filozofie. Novou filozofii jasně a jistě poznávajícího lidského rozumu vybudoval na své víře v matematiku. „*Descartova koncepce světa a metodologie vědění je formována jeho matematikou: apriorním, syntetickým stanovením toho, co je pochopitelné a pro rozum uchopitelné a analytickým prozkoumáním takto stanovených částí a opětovným složením vcelek*“. (Pavel Floss).

Descartova mechanistická metodologie a Keplerovy zákony pohybu planet jsou před Newtonem nejvýznamnějšími objevy přírodních věd. Newton byl se svou obecnou teorií gravitace dovršitelem těchto triumfů. Když v letech 1665 a 1666 odešel Newton z Cambridge do rodného Woolsthorpu před morovou nákazou, vyřešil v podstatě otázku vztahu gravitační síly a eliptických drah planet. S tím souvisí známý anekdotický příběh o tom, že Newton odvodil svůj zákon při pohledu na padající jablko. Říká se, že si tuto historku vymyslel profesor z Cambridge sám a později ji dal do oběhu.

Nezávisle na tomto příběhu diskutovali o pár let později v jedné londýnské kavárně tři členové Royal Society: Robert Hooke (tvůrce moderní verze mikroskopu), Edmond Halley (talentovaný astronom) a sir Christopher Wren (vynikající londýnský architekt). Účastníci diskuse řešili opět problém gravitace a konečnou formulaci mechanického obrazu přírody, ale k definitivnímu závěru jim chybělo matematické propracování celé záležitosti. Jeden z učených mužů, Halley, požádal v květnových dnech roku 1684 o pomoc právě onoho podivínského experta z Cambridge, který se tak tvrdohlavě stranil londýnského rušného života a který si již s celým problémem o pohybu těles věděl rady. Issak Newton na rozdíl od svých kolegů objevil diferenciální a integrální počet, matematickou metodu proměnných veličin, jejíž pomocí je možné popsat nerovnoměrné pohyby. Na Halleyho otázku: Jakou dráhu mají planety, ubývá-li gravitace úměrně se čtvercem vzdálenosti? Odpověděl Newton lakonicky: „*Přirozeně, že eliptickou*“. A jakže k tomu dospěl? „*I have calculated it*“ - *Vypočítal jsem to...*

V roce 1687 vyšlo úspěšné vědecké dílo *Philosophiae naturalis principia mathematica (Matematické principy přírodní filosofie)*, kde byl střízlivě a věcně vyložen chod celého vesmíru (třemi zákony mechaniky a působení gravitační síly). Díky Newtonově matematické genialitě se uzavřel dlouhodobý proces obecné mechanistické doktríny přírodních věd 17. století. Jeho metoda zkoumání přírody zakládá další obor fyziky - nauku o elektřině a magnetismu. Newtonovy vytříbené postupy byly soustavně aplikovány v chemii, biologii a psychologii. Z Principií s úspěchem vyrůstali d'Alambert, Coulombe, Laplace, Euler a Bernouillové. V 17. století máme v pokladnici evropského vědění nový typ racionality se všemi aspekty použitelnosti a využitelnosti.

Před Newtonem došel v úvahách o příčině pohybu planet nejdále Johannes Kepler, vycházející z heliocentrického Kopernikova učení a z výsledků svého pražského souputníka

Tycho de Braha. Podle Hegelova názoru je Newtonův gravitační zákon obsažen již v Keplerových zákonech. Dalším učencem, jehož spisy Newton důvěrně znal a jehož úvahy o pojmu odstředivé síly aplikoval na pohyb nebeských těles, byl reprezentant prosperujícího Nizozemí Christian Huygens. Z obdivu k matematice a k Descartovi předčasně ukončil právnická studia a rozvinul počátky infinitesimálního počtu (disciplína, která používá pojmu limita). V tomto ohledu předběhl Newtona a Leibnize. Své znalosti spojil s technickou praxí. Studuje vlastnosti čoček a se zdokonaleným dalekohledem spatřuje v roce 1655 Titan (největší a nejjasnější měsíc Saturna) a v roce 1656 objevuje mlhovinu v Orionu. Pro Huygense je světlo a zvuk vlnový pohyb. *Ve vzduchu je přítomen éter a právě jeho podélné vlnění má za následek šíření světla.* Do dějin vědy se Huygensovo vysvětlení nezapomenutelně zapíše jako vlnová teorie světla. Přesto k epochálním vynálezům holandského učenice náleží kyvadlové hodiny, jež symbolizují mechanicismus 17. století. Teprve 20. století svými atomovými hodinami překonalo přesné měření času Huygensových kyvadlových hodin z roku 1657.

Na cestě od Galileiho k Newtonovi je zapotřebí se zmínit o rodákovi z Magdeburku, který zřizuje v roce 1650 „*zvláštní stroj pro docilování vzduchoprázdna*“. Odvážný experimentátor s první vývěvou se jmenoval Otto von Guericke (pův. Gericke). Vedle zjišťování hmotnosti vzduchu objevil i jeho pružnost a rozpínavost. Jedním z nejznámějších exhibičních pokusů se stalo Guerikovo vystoupení z roku 1657 s „*magdeburskými polokoulemi*“, k nimž bylo připřaženo z každé strany čtyřspřeží, přesto byly polokoule odtrženy pouhým otočením kohoutku. Později Guericke celou záležitost uzavře ve svém díle *Experimenta nova ut vocatur Magdeburgica de vacuo spatio* (Nové pokusy, zvané magdeburské, s prázdným prostorem, Amsterdam 1672) těmito slovy: „*U přírodovědeckých otázek nemají smysl krasořečnění a disputace. Tam, kde můžeme nechat promlouvat skutečnost samu, není třeba vyumělkovaných hypotéz...*“ Dodejme, že magdeburský rodák je rovněž tvůrcem manometru (tlakoměru), který patří bezesporu do pokladnice moderní vědy a techniky.

Jiným protagonistou vědeckých vynálezů 17. století je Denis Papin. Tento francouzský hugenot z města Blais dal hospodyňkám celého světa jedno dobrodiní - přetlakový hrnc k vaření potravin. Vedle tohoto vynálezu se pokoušel sestrojít atmosférický parní stroj, kterého používal k čerpání vody. V době náboženského pronásledování emigroval do německého Kasselu, kde od roku 1692 prováděl pokusy s potápěcím zvonem a s podmořským člunem, tzn. jakousi ponorkou. Rovněž se mu podařilo zkonstruovat parní loď s lopatkovými

koly. Prostě vítězství nového pohledu na svět a na přírodu slavilo své první praktické výsledky. Tlakem a objemem se zabýval také jeden ze zakladatelů novodobé chemie Robert Boyle. Anglický učenec vymezil řadu chemických pojmů (prvek, sloučenina, směs) a stal se při výzkumu plynů spoluautorem tzv. Boyle-Mariottova principu.

Mechanicismus vykládal svět jako absolutní danost. Vědění a technika měly v 17. století člověku pomoci zlepšit jeho život. S rozvojem mechanisticko-matematické přírodovědy se měl stát život lidí pohodlnějším a příjemnějším. Další vývoj sehrál jak pozitivní roli, tak i negativní destruktivní důsledky, především pokud se jedná o poničení životního prostředí na konci 20. století.

Kromě Pascala existovala celá řada myslitelů, která se obávala, že karteziánská věda ohrožuje existenci duchovního světa, individualitu člověka a božskost přírody. Komenský a Descartes jsou učenci, kteří se osobně setkali a kteří se vzájemně respektovali, ale přesto reprezentovali takřka protichůdné tendence své doby. V dějinách evropského myšlení se Komenský nevydal cestou novodobé galileovské a karteziánské vědy. Podle Jana Patočky: *„Myslitelé moderní v ostrém významu slova, Descartes, Galilei, ale také Hobbes a Locke, odvrhli všechny vázanosti, kterým je Komenský ještě poplatný, aby získali ryze objektivní obraz přírody; ale mohli to učinit jen za cenu ignorování nebo dokonce opouštění názoru o člověku jako bytosti zásadně spolu-jsoucí, názoru, který je životním nervem celé koncepce Komenského a který ji činí nějak blízkou a teplou i pro dnešního člověka.“* A tak impuls Galileových a Newtonových prací vedl moderní myslitele k odmítnutí organického pohledu na svět, jenž ovládal starověké uvažování, a nahradili jej mechanistickým pojetím.

Většina západoevropských intelektuálů, kteří se v té či oné podobě intenzívně hlásí k filosofii postmoderny, předpokládají, že moderní éra byla uvedena do pohybu někdy před ukončením třicetileté války. V určitém slova smyslu někteří raně novověcí filozofové charakterizují přechod od renesance k osvícenství, jež zase přineslo novou naději válkou zrušené Evropě. Moderní program vzešel z díla anglického filozofa a vědce Francise Bacona, který se sám pokládal za herolda nového věku (*„buccinator novi temporis“*). Ze strany postmoderních myslitelů byl právě Bacon nejvíce podroben důkladnému zkoumání. Jeho známý výrok *„Knowledge is power“* (Vědění je moc) si lze na několika místech přečíst především v díle *Nové Organon*, kde ve svém pojetí předvídal používání vědecké metody jako prostředku k upravování našeho prostředí a pro naše blaho: *„Lidské vědění a moc splývají vjedno, neboť*

neznalost příčiny zabraňuje účinku. Abychom totiž mohli zvítězit nad přírodou, musíme jí být poslušni. To, co se jeví v myšlení jako příčina, to je při provádění pravidlem.“

Jeden z neznámějších a také nejkontroverznější francouzský filozof druhé poloviny 20. století Michel Foucault podrobil Baconův výrok kritice a poukázal na to, že tato moc je mocí násilnou. Svérázný francouzský profesor respektuje velikost a význam Baconova zjevu, ale tvrdí, že když badatel jedná jako spojenec technologa společnosti, poznání se tím proměňuje ve vykonávání moci nad ostatními.

Bacon na rozdíl od mechanistických myslitelů neumístil do centra vědeckého poznání matematiku, ale kladl důraz na účinné experimentování: *„Příroda musí být tedy doslova pitvána a rozložena, anatomizována, ovšemže ne „ohněm přírody“, nýbrž „ohněm ducha“ (Nové Organon). Cílem vědy má být objevování stále nových a nových věcí, jevů a zákonitostí: „Pravý a zákonitý cíl všech věd pak není nic jiného, než že lidský život má být obdařen novými objevy a dostatečným množstvím nových prostředků.“* Jan Patočka charakterizoval Baconův význam takto: *„Bacon není přírodovědec, společenský badatel ani matematik převratného významu; je metodolog a metodologický objev má ten zvláštní osud, že jako všechny filozofické objevy je vydán všanc problémům a sporům, kterým objektivně vědecké výsledky unikají na pevný břeh sice překonatelných, ale přehledných a jasně vyznačených jistot. Zkrátka, Baconova velikost je nám proto tak málo zřetelná, že s námi příliš splynul, že je nám příliš blízký a samozřejmý.“* (Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové).

I když bylo Baconovo dílo podrobena kritice v Engelsově *Anti-Dühringu* nebo Ludvíkem Feuerbachem, poznává marxisticky orientovaný Ladislav Štoll v Baconově induktivní metodě materialistický světový názor. A ve své přednášce dodává, že tento názor *„dominoval vřady jako názor lidí, kteří vedli lidskou společnost kupředu a k vyšší svobodě, že dával člověku zdravou hrdost, nenávidějící porobu a zotročování...“*

Jak vidno, může být hodnocení Baconova moderního programu rozporné, ba i protichůdné. Přesto jeho vize položila základy moderní technické společnosti. Shakespearův alžbětinský vrstevník a geniální předchůdce vědy netušil, že západní technika se rozvine v dalších staletích mnohem víc, než by si sám patrně přál. 17. století bylo epochou, kdy nastal čas profesionálního vědeckého poznání. Novodobé vědění si kladlo za svůj cíl vyvést člověka

z labyrintu zmatků ducha, válečného světa a v neposlední řadě i různých krizí, jež sledujeme. S pomocí matematiky odhaluje věda 17. století dokonalost kosmického řádu a absolutní platnost jeho zákonů. Zaměření se na číselná měření dávalo učencům pocit, že působí na poli zkoumání, jež přináší přesné a jednoznačné výsledky poznání. Poznání uspořádané do rovnic, které vyjadřuje zákony či vzorce v samotné přírodě. A právě takové poznání lze používat k předpovídání dalších „přírodních“ jevů. Jenomže necítil poctivý exaktní vědec Issac Newton, respektující Boha a Bibli, určité hranice mechanistického pojetí?

V raně novověké vědě se koncem 17. století dovršilo mechanistické konstruování, jež zasahovalo přímo do výrobní techniky a za co mu v lecčems vděčila především „vědecká revoluce“. Reálný pokrok ve vědě 17. století byl určován novými znalostmi v matematice a fyzice, a to do té míry, že na základě jejich výsledků byly vynalezeny a sestrojeny nové technické předměty, které soudobí pozorovatelé hodnotili jako mechanické hračky či bizarní stroje, fungující jako důmyslné a krásně fungující divadlo. Jiné zhotovené pomůcky a nové nástroje umožňovaly prostřednictvím pokusů objevovat nové světy a zkoumat dříve nepřístupné struktury (např. dalekohled a mikroskop). Stroje a přístroje, výtvořiny člověka ulehčující mu práci, pomáhaly v obchodě, v navigaci, v manufakturní výrobě, v zemědělství a v neposlední řadě také ve vojenství, které mělo největší zájem na rozvoji vědy a techniky. Objevila se na scéně literatura s technickou tematikou, a ta přinášela podrobné popisy různých mechanismů nebo návody k jejich sestavení. K lepšímu pochopení sloužily četná zobrazení a plány.

S velkým ohlasem se v 17. století setkala práce německého lékaře a montanisty Georga Agricoly, i když kniha *De Re metallica libri duodecim (Dvanáct knih o hornictví)* s 273 dřevoryty vyšla v Basileji už v roce 1556 a náleží spíše století šestnáctému. Přesto toto teoretické dílo, podobně jako spis kutnohorského mincmistra Lazara Erckera (*Kniha o pruběřství*), ovládalo techniku po celé Evropě ještě v 18. století. Obě stěžejní práce byly přeloženy do mnoha jazyků (např. Agricolova kniha v roce 1644 i do čínštiny) a dnes slouží jako jedinečný historický dokument vědy a techniky. Agricola pracoval na své knize od roku 1527, kdy se usadil jako městský lékař v Jáchymově, kde se systematicky mohl věnovat mineralogii, hornictví a filozofii. Země Koruny české náležely díky jáchymovskému revíru nejen k zemím hornictví a metalurgie, ale také k oáze nových vědeckých koncepcí, technických konstrukcí a technologických postupů.

Stroje a technologické inovace byly zobrazeny v knize jáchymovského lékaře tak věrně, že se stala po dvě stě let učebnicí montanistiky na celém světě. Sám autor upozorňoval na obtížnost hornictví a kromě jiného uvádí, že by horník měl rovněž ovládat kreslení, „*aby uměl obrazy strojů nakreslit*“. V této souvislosti na jiném místě svého stěžejního díla píše, „*aby mohl různé stroje a konstrukce sám tvořiti, nebo spíše, aby jiným mohl vysvětliti, jak je sestrojiti*“. Agricolův utříděný vědecký výklad nabádal horníky ke studiu aritmetiky, geometrie, astronomie a jiných věd, protože k správnému provozování hutnictví a hornictví je zapotřebí nejen dovedná práce, nýbrž také hodně vědomostí a důvtipu. Také z tohoto pohledu musíme pochopit Agricolovo epochální dílo, které přineslo pozitivní pohled na anorganickou přírodu ještě před poznáním její chemické podstaty či krystalografické zákonitosti.

Nejdůležitějším přínosem, kterým krušnohorské hornictví přispělo k obecnému vývoji techniky, byl vynález soustavy sacích pump, poháněných vodním kolem. Kromě různých čerpadel byla v Jáchymově zkoušena celá řada dalších konstrukcí např. větrání důlních děl, úpravnictví rud, rafinace kovů apod. Připomeňme, že v souvislosti s vodním kolem, které se stalo důležitým pohonným strojem nezemědělské výroby, bylo v raném novověku podstatné rozsáhlé použití větrných mlýnů, z nichž se nejvíce uplatnil holandský typ, u něhož se ve směru větru nastavovala pohyblivá kupole mlýna s lopatkovým větrným kolem.

Agricola ve svém díle nejen vypracoval klasifikaci rudných ložisek a podal popis báňské a hutní techniky, ale také popsal technologii výroby skla. Řada sklářských hutí vznikla počátkem 17. století na severní Moravě a ve Slezsku (např. Malá Morávka, Vrbno pod Pradědem, Kočov, nebo kolštejnské panství) především z iniciativy šlechtických rodů Petřvaldských z Petřvaldu nebo Bruntálských z Vrbna. Během 17. století se sklářské výrobky z českých zemí vyvážely a český obchod se sklem vrcholil ještě v druhé polovině 18. století. Na přelomu 16. a 17. století došlo v českém sklářském prostředí k pozitivním konstrukčním změnám, protože se zvýšila kvalita výrobků. V Anglii byly vyřešeny palivové nesnáze při sklářské výrobě už v druhém desetiletí 17. století, takže došlo v tomto oboru rovněž k obecnému technologickému pokroku.

Pozadu nezůstala ani hutnická technologie při výrobě železa a barevných kovů. V 17. století se převratně rozšířila nová vysokopecní technologie výroby surového železa, která způsobila zásadní převrat v dějinách metalurgie. Nepřetržitý hutnický provoz a výrobní specializace vedly k vlastní kapitalistické výrobě, tj. k využití námezdních dělníků-odborníků, potřebě

kvalifikovaných sil. Výroba surového železa ve vysokých pecích a zkujňování ve zkujňovacích výhních (tzv. svářkování) jsou bezesporu progresivní prvky v technickém vývoji raného novověku. Tuto technologii ocenily především ty rané novověké státy, které si budovaly pevnou moderní armádu. Výroba zbrojního materiálu byla na vysokopecní produkci naprosto závislá. Železářství se stalo jedním z nejvýznamnějších manufakturních odvětví v Evropě 17. století.

Z tohoto stručného pohledu ve sféře vědy a techniky se opět vrátíme k námi tolik zkoumané otázce: existovala krize ve vědě a technice 17. století? Vždyť toto století je mnohými badateli považováno za období nástupu myšlení, jež vedlo k počátkům evropského kapitalismu, k osvícenství, k projektu moderny nebo k „vědecké revoluci“ 18. století. Pravda, např. Eric Hobsbawm vidí v primitivní staré technice 17. století brzdu, jež zastavila okamžitý nástup průmyslové revoluce. Ale byl snad technický pokrok v této etapě na tak nízké úrovni? Manufaktury si přece zajistily důstojné místo ve výrobě a hospodářství jednotlivých evropských zemí. Postupně vzrůstala technická inteligence a vydávala se tiskem odborná literatura. Výroba lodí, rozvoj námořního obchodu, vznik celé řady textilních manufaktur, technický rozvoj sklářství, hornictví a metalurgie, proces původní akumulace kapitálu, hledání a uplatňování náhradních surovin, včetně paliv, nelze z hlediska dalšího vývoje podceňovat a přehlížet. I když se řada pokusů a vědeckých objevů v 17. století ve výrobním procesu nerealizovala, nesvědčí tato skutečnost o žádném úpadku či regrese technického a vědeckého myšlení.

Literatura:

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

BRAUDEL, Fernand: *Dynamika kapitalismu*. Praha 1999 (francouzsky: *La dynamique du capitalisme*. Paris 1985; org. anglicky: *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, 1976).

FLOSS, Pavel: *Mechanicismus v 17. století*, Studia Comeniana et historica 15, 30, 1985, s. 45 – 66.

FLOSS, Pavel: *Zamyšlení nad filozofií Izáka Newtona*, Studia Comeniana et historica 17, 34, 1987, s. 94 – 107.

FOUCAULT, Michel: *Dějiny šílenství* (v době osvícenství). Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby. Praha 1994.

HOBBSAWM, Eric J.: *The Crisis of the 17th Century II*, Past and Present, 6, 1954, s. 44 – 65.

HOBBSAWM, Eric J.: *The General Crisis of the European Economy in the 17th Century*, Past and Present, 5, 1954, s. 33 – 53.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

KHUN, Thomas S.: *Struktura vědeckých revolucí*. Praha 1997.

Kultura baroka v Čechách a na Moravě. Edd. Zdeněk Hojda a kolektiv. Praha 1992.

Kultura v zrcadle dějin filozofie. Sborník statí. Praha 1982.

KUMPERA, Jan: *Jan Amos Komenský*. Poutník na rozhraní věků. Ostrava 1992.

LANGER, Herbert: *Hortus Bellicus*. Der Dreißigjährige Krieg. Eine Kulturgeschichte. Leipzig 1978.

LE GOFF, Jacques – ARIÈS, Philippe: *Die Rückeroberung des historischen Denkens. Grundlagen der Neuen Geschichtswissenschaft*. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1994; (orig. La nouvelle histoire. Paris 1988).

MANUEL, Frank E.: *Rekviem za Karla Marxe*. Dialog, Liberec 1997.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).

MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin*, 1. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru. Ostrava 1995 (učební text).

PÁNEK, Jaroslav: *Politické labyrinty Jana Amose Komenského*, Filosofický časopis 40, 1992, s. 82 – 95.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Jan Jesenský - Jessenius*. Praha 1965.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Komenský. Muž labyrintů a naděje*. Praha 1996.

Průvodce dějinami evropského myšlení. Edd. Jiří Cetl – Petr Horák – Radislav Hošek – Jaroslav Kudrna. Praha 1985.

ŠTOLL, Ladislav: *K dějinám politických ideologií v období renesance*. Praha 1983.

TOPOLSKI, Jerzy: *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV – XVII wieku*. Warszawa 1965.

VAN DÜLMEN, Richard: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*, I: *Dům a jeho lidé*. Praha 1999; II: *Vesnice a město*. Praha 2006; III: *Náboženství, magie, osvícenství*. Praha 2006. (německy: *Kultur und Alltag in frühen Neuzeit, I – III*. 1992 – 1994).

VÁLKA, Josef: *Česká společnost v 15. – 18. století*. Úvod do problematiky sociálních dějin feudalismu. I. Předbělohorská doba. (FF UJEP Brno) SPN Praha 1972; II. Bělohorská doba. Společnost a kultura „manýrismu“. (FF UJEP Brno) SPN Praha 1983.

WEBER, Max: *Autorita, etika a společnost*. Pohled sociologa do dějin. Praha 1997.

WEBER, Max: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha 1998.

9. KRIZE V MEZINÁRODNÍCH VZTAZÍCH

V roce 1625 si holandský myslitel Hugo Grotius poznamenal i pro dnešní dobu aktuální slova: „*V křesťanském světě, jak jsem viděl, převažuje ve válce taková svévole, za kterou by se styděly dokonce i barbarské národy. Lidé se ke zbraním uchylují z malicherných důvodů, či dokonce bezdůvodně. A jakmile se jich jednou chopí, odhazují veškerou úctu k božím i lidským zákonům; jako by lidé od toho okamžiku byli oprávněni páchat bez zábran všechny zločiny*“.

Dominantní postavení měla z politického vývoje 17. století třicetiletá válka, která bezesporu ovlivnila na evropském kontinentu jak dějiny mezinárodních vztahů, tak i dějiny jednotlivých národů a států. Jednalo se o vojensko-politický konflikt, který svým rozsahem a intenzitou neměl do té chvíle žádnou obdobu.

Obrázky na Callotových leptech a Grimmelshausenův černý humor v prozaickém podání (*Simplicissmus*) ukazují na nesmyslnost a krutost válečného běsnění, jež se zcela vymklo racionální kontrole uvažování. V tomto století byly jednotlivé etapy války pro obyvatelstvo evropských končin vleklé a nerozhodné, „*doutnaly jako vlhké dřevo a dlouhodobě postihovaly zemi jako chronická choroba, ke které se pacient po filosofické úvaze, avšak nešťastně odsoudil, a nikdy neúčinkovaly jako katalyzátor vzniku nové struktury politického řádu*“. Stručně a zjednodušeně řečeno, v této evropské válce došlo k zápasu mezi státy a mocnostmi reprezentující na jedné straně civilizační středozezemský model (*mediteránní*) křesťanské Evropy a na druhé straně atlantický model (*maritimní*) především protestantské Evropy, zahrnující Anglii, Nizozemí, část severozápadního území Německa a část Skandinávie. V čele dlouholetého zápolení bylo Spojené Nizozemí a Španělsko, kolem nichž se tvořily mocensko-politické tábory a fronty. Celý španělsko-nizozemský zápas je však zapotřebí sledovat v tzv. osmdesátileté válce a podle některých zahraničních historiků nejen v evropském kontextu, nýbrž také v globálním slova smyslu. Je zdůrazňován rovněž boj na mořích v rámci španělského zámořského impéria.

Třicetiletá válka, někdy také nazývaná archaicky jako *německá válka*, je ve své podstatě jev, který je položený mezi dvě raně novověké revoluce, nizozemskou a anglickou, tj. mezi léta 1566 a 1640. Ani v pojmech neexistuje mezi historiky jednota, a tak např. protokapitalistická nizozemská revoluce, též raně buržoazní, je označena termínem nizozemské povstání; také

anglická buržoazní revoluce je pojmenována jako „*Velká rebelie*“, *Puritánská revoluce* nebo anglická *občanská válka*. Podobným terminologickým problémem může být protihabsburské povstání v Čechách roku 1618, jež je považováno za jako jeden z případů „*rané revoluce*“ (Ferdinand Seibt), nebo za českou válku 1618-1620, české stavovské povstání, českou revoluci, popř. součást česko-falcké fáze třicetileté války. Země Koruny české ležely na křižovatce, kde „*se srážely vlivy západoevropského a severoevropského „Corpus Evangelicorum“ s vlivem španělské světové monarchie, představující společnost feudálního typu. Protestantská, měšťanská Evropa stavovských států a městských republik stála proti Evropě feudální, katolické, oživené injekcí amerického stříbra*“. (Josef Polišínský, Komenský a jeho doba.)

Vedle nizozemské otázky zaměstnávalo mysl lidí 17. století ještě turecké nebezpečí. Osmanská říše permanentně ohrožovala křesťanskou Evropu až do druhé poloviny 17. století, kdy byly turecké výboje proti středoevropskému habsburskému soustátí definitivně zastaveny. Hroživé obležení Vídně vyvolalo naposledy křesťanskou solidaritu na evropské pevnině a vojska velkovezíra Kara Mustafy byla v roce 1683 s pomocí lotrinského vévody Karla Leopolda a polského krále Jana III. Sobieského drtivě poražena. Soudržnost Leopoldovy habsburské monarchie byla zachráněna. Osmanská expanze v 17. století neohrozila jen česko-rakouským Habsburkům, ale také bezprostředně ovlivňovala Sedmihradsko, polsko-litevskou unii a nepřehledné ruské území. Naproti tomu s Turky v Cařihradu udržovali dobré diplomatické styky Francouzi, Angličané, Nizozemci a Benátčané. Třicetiletá válka však turecké državy na evropské pevnině nezachvátila. Přesto turecká Porta vystupovala v evropském konfliktu velmocí aktivně a vojensky zasahovala zejména v celé oblasti „*krchova Evropy*“ - Uher.

Britský historik Geoffrey Parker ve své eseji o třicetileté válce uvedl mezi příčinami konfliktu *krizi v Německu a krizi na území spravované Habsburky*. Obě kapitoly ovšem pro českého odborně zainteresovaného čtenáře nejsou ničím novým. Parker se zmiňuje o sporu mezi habsburskými sourozenci, o Majestátu, o vpádu Pasovských a o dramatických událostech v Čechách 1618 - 1620. V souvislosti s „*německou krizí*“ hovoří o jülišsko-klévském sporu, o krizi v kolínském arcibiskupství, o lokálním konfliktu v příčině svobodného města Donauwörth, o vzniku protestantské Unie a o aspiracích energického vůdce katolické Ligy Maxmiliána Bavorského. Josef Polišínský ve své knize *Třicetiletá válka a evropské krize 17. století* soudí, že „*nizozemská*“ a „*turecká*“ otázka bude nutně rozšířena o „*českou otázku*“: „A

protože politické vyřešení konfliktů je na opevněných liniích příliš riskantní, šíří se sféra nebezpečí právě sem, k tokům Rýna, Dunaje a Labe“. I německý historik Ferdinand Seibt se domnívá, že české stavovské povstání mělo jak evropský význam, tak i náběhy opravdové revoluce a těsné souvislosti s nizozemskými, hugenotskými a anglickými republikány.

Do evropské pavučiny krizí a konfliktů také jistě patří několikaletý skrytý náboženský konflikt uvnitř německého protestantismu: až nenávistný protiklad mezi falckými kalvinisty a ortodoxními saskými luterány, které nesmířili ani stoupenci kryptokalvinismu. K tomu je teprve třeba připsat ono tradiční a přespříliš zjednodušený obraz rozdělené Evropy na katolickou a protestantskou část.

Kromě těchto antagonismů hrozila chaotické Evropě na počátku 17. století ještě celá série lokálních zápasů a ohnisek napětí. Ve Spojeném Nizozemí se výrazně polarizovaly dvě strany: profrancouzská, reprezentovaná „*arminiánskou*“ stranou regentů, a proanglická, jejímž mluvčím byl místodržící Mořic Oranžský. Tento spor nepřímě poukazoval na nově vznikající anglo-francouzský konflikt. Na Apeninském poloostrově válčil vévoda Karel Emanuel Savojský otevřeně proti Španělům a Benátky vedly drobný boj proti spojencům Ferdinanda Štýrského a papeže Pavla V. Dalším strategicky důležitým místem byly přechody ve Valtellině, o něž rozehrála španělská diplomacie zápas s francouzským kabinetem. Velmi komplikované vztahy byly na severu Evropy, kde dánsko-norský král Kristián blokoval Sund, takže narazil na švédské plány. Boj o Balt (*Imperium maris Baltici*) byl v celkovém slova smyslu pro švédského Vasovce zásadní. Ani rodový konflikt mezi katolickou a protestantskou linií Vasovců nezapře své opodstatnění v našem přehledu, protože boje vedené mezi polským králem Zikmundem III. a švédským Gustavem II. Adolfem měly podobný význam jako polsko-ruské napětí v otázkách Smolenska a Livonska.

Historici, kteří vycházeli z marxisticko-leninského učení, zastávali názor, že třicetiletá válka byla výsledkem hluboké hospodářské krize a výrazem prohloubivších se rozporů mezi feudální třídou a nově nastupující buržoazií (např. O. L. Vajnštejn, T. Wittman). Miroslav Hroch ve své příručce dospěl k závěru, že lze třicetiletou válku charakterizovat *„jako projev zostřeného rozporu mezi vývojem výrobních sil a ekonomických vztahů, kdy se výtěžků rozvoje výrobních sil zmocňovala feudální vládnoucí třída a využívala jich díky převaze starých feudálních ekonomických vztahů k uspokojování svých zájmů, přičemž zpětně poškozovala výrobu i směnu. V tomto smyslu byla třicetiletá válka jedním z projevů prosazujících se*

všeobecné krize feudalismu v Evropě“. Dodejme ovšem, že autor na jiném místě nepovažoval za správný výklad třicetileté války tradiční marxistickou tezi o zostření třídního antagonismu mezi buržoazií a feudální třídou. Proti názorům z prostředí marxistické historiografie vystupují mnozí západoevropští historikové, kteří považují náboženské a politické aspekty třicetileté války za nejosudnější důsledky.

Ani vestfálský mír v roce 1648 celou sérii konfliktů na evropském kontinentu nevyřešil. Španělsko-francouzská střetnutí pokračovala v jakékoliv podobě dále, až se stala bourbonská Francie dědičkou habsburského Španělska. K podobnému tradičnímu soupeření docházelo v rámci boje o Balt mezi Švédskem a polsko-litevským státem. Spory mezi Angličany a Holanďany týkající se oblastí rybolovu, pravidel chování na moři za hranicí výsočných vod, ale především obchodní sféry zájmů, byly dostatečnými záminkami k vleklým bratrovražedným konfliktům raně kapitalistických států. *Zlatý věk* Nizozemí ovšem koncem 17. století byl přerušen tím, že španělského obchodu se trvale zmocnila Anglie. V březnu 1668 napsal Jan Amos Komenský, že „v západních světa stranách velice se mračí k divným vichřicím, nad obyčej minulých let; monarchií světa srážení těžké nastává...“ V *Andělovi míru* vyzýval bratrský učenec diplomatické zástupce Anglie a Nizozemí, Francie a Švédska, aby zažehnali veškerou válečnou aktivitu: „Což nežili jste vy, Angličané s Nizozemci, ve vzájemném přátelství spojení jsouce ve svých cílech i ve zbrani, když úkladníci proti svobodě hrozili porobou oběma?“ A na jiném místě kriticky praví: „Jestliže to nechcete vidět vy, budou mluvit dějepisci.“

S odstupem času třicetiletá válka dovršila jednu etapu ve světovém vývoji, protože změnila strukturu evropské společnosti a aktivizovala mezinárodní vztahy. Z hlediska mezinárodní diplomacie znamenala důležitý předěl ve vývoji vztahů. V průběhu velkého zápolení a mírových jednání vznikla celá řada aliancí států (např. 1625 haagská koalice), ctižádostivých koordinačních projektů a dalších diplomatických aktivit. Ve víru války vznikly základy moderní Evropy. Někteří publicističtí autoři v ní vidí nástup velmocenských útvarů nebo milník v dějinách západní Evropy. V českém případě spojuje třicetiletá válka jak národní, tak obecné dějiny.

10. PROPAGANDA

Ve sledovaném období, zejména pak v průběhu třicetileté války, výrazně vzrostla role letáku jako komunikačního média. Pro zájemce o danou problematiku lze například doporučit knihu Jany Hubkové: *Fridrich Falcký v zrcadle letákové publicistiky*. Kniha zavádí dnešního čtenáře do dramatické doby počátku třicetileté války a je průvodcem po labyrintu myšlenkového světa 17. století, v němž bylo poselství obrazové, textové a hudební roviny letáku předáváno i vnímáno poněkud odlišným způsobem než dnes. Na základě důkladného studia dobových pramenů představuje autorka jak historii a funkce letáku jako komunikačního média v českém a německém jazykovém prostoru, tak galerii podob Fridricha Falckého, kterou vytvářeli česko-falčtí i císařští autoři, rytci, tiskaři a nakladatelé první třetiny 17. století.

Literatura:

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et kapitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

BRAUDEL, Fernand: *Grammaire des civilisations* (vycházíme z novějšího a přepracovaného vydání: Flammarion, Paris 2002).

BRAUDEL, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Phillippe II*. Paris 1966; polsky: *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, I – II. (1. Vydání, Gdańsk 1976) Warszawa 2004.

DRŠKA, Václav – SKŘIVAN, Aleš – STELLNER, František: *Kapitoly z dějin evropské politiky do roku 1648*. Praha 1995.

DRŠKA, Václav – SKŘIVAN, Aleš – STELLNER, František: *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1648 – 1914*. Praha 1994.

EVANS, Robert J. W.: *Vznik habsburské monarchie 1550–1700*. Praha 2003.

FUKALA, Radek: *Třicetiletá válka, nebo všeobecný evropský konflikt 17. století? Otázky, úvahy a problémy*. České Budějovice 2012 (tam podrobněji bibliografie k evropskému konfliktu).

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

HUBKOVÁ, Jana: *Fridrich Falcký v zrcadle letákové publicistiky. Letáky jako pramen k vývoji a vnímání české otázky v letech 1619-1632*. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Praha 2010.

KAMEN, Henry: *Imperium Hiszpańskie. Dzieje rozkwitu i upadku*. Warszawa 2008 (Org. *Spain's Road to Empire: The Making of a World Power*. London-New York 2002).

KAMEN, Henry: *Spain 1469-1714. A society of conflict*. London-New York 1991.

KAMEN, Henry: *Státník*. In: *Barokní člověk a jeho svět*. Ed. Rosario Villari, Praha 2004, s. 17 – 38.

KENNEDY, Paul: *Vzestup a pád velmocí. Ekonomické proměny a vojenské konflikty v letech 1500–2000*. Praha 1996.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).

PARKER, Geoffrey (ed.) a kol.: *The Thirty Years' War*. New York 1993.

PARKER, Geoffrey: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567 – 1657. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge 1972.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Třicetiletá válka a evropské krize 17. století*. Praha 1970.

SKŘIVAN, Aleš: *Lexikon světových dějin 1492 – 1914*. Praha 2002.

TEPLÍK, Tomáš: *Evropská diplomacie v historických souvislostech od počátků do vypuknutí první světové války*, I – II. Praha 2008 – 2010.

VAN DER HORST, Han: *Dějiny Nizozemska*. Praha 2005.

ODBOČENÍ ŠESTÉ: PIRÁTI V KARIBIKU

Piráctví se od raného novověku stávalo součástí státní politiky evropských velmocí. Mnozí zámožtí piráti dostávali od panovníků „korzárské listiny“, které jim a jejich osádkám zaručovaly beztrestnost při přepadávání lodí jiných států. V podstatě se korzár stával státem uznávaný pirát. V tomto směru dosáhla největších úspěchů Anglie, protože pokládala piráty za jakousi rezervu válečného loďstva. Ti ji naopak pomohli položit základy koloniální říše. Zprvu měly pirátské kousky anglických námořníků jen lokální charakter. Často se jednalo jen o podloudníky a obchodníky s otroky. Někteří z nich se stali tak slavnými, že byli povýšeni do šlechtického stavu. Patřil k nim i Francis Drake, vítěz nad nepřemožitelným španělským loďstvem (130 lodí, 30 000 námořníků, 15 000 mužů pěchoty, 2400 děl), které v květnu 1588 podniklo invazi k ústí Temže, s cílem dobýt a zničit Londýn. Epocha individuálního pirátství ve službách anglické monarchie skončila Walterem Raleighem, který dlouho patřil k oblíbencům královny Alžběty a který v roce 1618 ukončil svůj život na popravišti v Toweru.

Největšího rozkvětu dosáhlo pirátství na konci 17. století. Oporou rostoucího anglického impéria byl „admirál“ pirátského bratrstva Henry Morgan. V roce 1668 zahájil první loupeživý útok na Havanu, ale hlavním cílem se stalo bohaté Portobelo v Panamské šíji. O rok později už dosáhl triumfálních úspěchů a mohl se vrátit na Jamajku, kde se svými nejbližšími druhy žil jako údajný bohatý plantážník. Ale Panama mu pořád nedala spát. Pro Angličany znamenala totéž, co pro Římany Kartágo. Byl to důležitý strategický bod při kolonizaci Jižní Ameriky a hlavní překladiště zlata a stříbra z And. Morgan proti španělským držávám uskutečnil v roce 1670 jednu z největších pirátských výprav. Sestavil flotilu ze 36 lodí a k dispozici měl na 2000 mužů. Opět se mu podařil husarský kousek. Bohatou Panamu jeho piráti dobyli a vydrancovali. Když byl Morgan povolán do Londýna, aby vysvětlil u dvora své činy, stane se okamžitě hrdinou dne. Šlechta se předháněla v počtách a pozvánkách. Morgan je srovnáván s Francisem Drakem. Dokonce dostal čestnou lóži v divadle. Král Karel II. ho však musí potrestat, aby se podepsala politická a obchodní smlouva se Španělskem. Anglický panovník se rozhodne šalamounsky, protože Morgana povýší do šlechtického stavu a pověří ho úkolem stíhat piráty. Už jako slavný hodnostář britské koruny roku 1677 hlásil, jak naložil se svými bývalými druhy na Jamajce. „Zabil jsem, uvěznil nebo vydal Španělům

k popravě všechny anglické nebo cizí piráty, kteří padli do mých rukou.“ V srpnu 1688 zemřel slavný pirát v komfortní posteli, obklopen bohatstvím a s titulem zastupujícího guvernéra.

Anglické pirátství ovšem pokračovalo dále. Jednou z nejpitoresknějších postav byl John Avery, známý spíše jako Henry, Dlouhý Ben, kapitán Bridgeman, či kapitán Singleton. Jedné noci se zmocnil jedné z největších anglických válečných lodí „Duke“, která měla chránit španělské přístavy v Karibském moři, a přejmenoval ji na „Fancy“ (Rozmar). Tato loď pak křižovala u afrického pobřeží a jejím fenomenálním úspěchem byl přepad bohatě naložené indické flotily Velkého Mughala (muslimského vládce Indie). Avery se na dlouhou dobu stal legendární postavou přístavních putyk a nevěstinců, kde se vypravovalo, že indická princezna na svého kapitána stále čeká, zatímco on zemřel v chudobě na jaře 1697, a to na zápal plic.

Jinou legendární postavou byl kapitán William Kidd. V roce 1696 přijal anglický parlament zákon o obchodu a plavbě, který měl vedle anglického námořního monopolu skoncovat s pirátstvím. Admiralita vybrala zkušeného padesátiletého kapitána Williama Kidda. Vystrojila mu loď s 30 děly a 150 muži, aby piráty provokoval, likvidoval a přisvojil si jejich kořist. Záhy se však kapitán zapletl do různých konspirativních akcí a údajně se dal na pirátství. V New Yorku byl zatčen a roku 1701 pro výstrahu všem námořníkům oběšen. Po sto letech našel jeden americký historik v londýnském královském archivu (Public Record Office) námořní patenty, v nichž Kidd jednal podle určitých dohod a v souladu se svými nadřízenými. Komu byl kapitán na obtíž? Proč byl Admiralitou obětován? Byl to počestný námořník, nebo lotr a pirát? Záhada kolem tohoto námořníka trvá dodnes.

K nejpodivnějším pirátským příběhům patří životy dvou žen – Anne Bonney a Mary Read. Podle soudních zpráv „byly obě zhýralé, klely a sprostě nadávaly a byly svolné k čemukoli“. Anne pocházela z bohaté plantážnické rodiny ze Severní Karolíny. Od dětství měla sklony ke krutosti a pohrdala slabochy. Ve třinácti ubodala svou chuť. Od té doby chodila do námořnických krčem a souložila s piráty, za jednoho z nichž se tajně provdala. V osmnácti se bláznivě zamilovala do kapitána Johana Rackhama, zvaného Calico Jack a v mužském přestrojení se s ním zúčastnila řady přepadů lodí a přístavů v Karibiku. Během loupení otěhotněla a na Kubě porodila dítě, které záhy opustila. Znovu se nalodila na Rackhamovu kocábku, kde se jí náhle zalíbil jistý půvabný mladík. Brzy prohlédla: byla to žena jménem

Mary Read. Mezi Bermudami, Kubou a Jamajkou tak začaly působit dvě pirátky, které vzbudily senzaci v Americe i na evropské pevnině.

Mary měla rovněž bohaté životní zkušenosti. Potloukala se po londýnských ulicích v chlapeckých šatech. Vstoupila do francouzské armády. Vedla hostinec v Bredě. Sloužila i v nizozemském vojsku a při návštěvě Amsterdamu se dala naverbovat na loď plující do Ameriky. Přepadli je ale Calicovi piráti a Mary se k nim bez zaváhání přidala. Bojovala bezohledně a statečně jako Anne a na obě „zuřivé fúrie“ si časem zvykla i ostřílená posádka – dokud proti nim nerozhodl zakročit britský guvernér na Jamajce.. V říjnu 1720 je objevila britská válečná loď západně od kubánského pobřeží. V nastálém boji se ale většina pirátů bránila chabě a útoky vojáků vztekle odrážely jen Mary a Anne, rozhořčeně spílajíc svým kolegům do ochlastů a zbabělců. Popravy svých druhů se nedožila Mary read, která během soudního procesu otěhotněla a při porodu zemřela. Anne svou přítelkyni brzy následovala – těsně po rozhodnutí soudu 1722 zemřela na žlutou zimnici.

S neslavným koncem obou pirátských žen se nachýlila i zlatá éra pirátů.

Literatura:

DAY, David: *Dobyvatelé*. Nová historie moderního světa. Praha 2006.

KONSTAM, Angus: *Piráti 1660 – 1730*. Praha 2008.

OPATRŇÝ, Josef: *Objevitelé, dobyvatelé, osadníci*. 500 let Ameriky. Praha 1992.

PLATT, Cameron – WRIGHT, John: *Ostrov pokladů*. Úchvatný svět pirátů, ukrytých pokladů a jejich hledačů. Praha 1995.

VODÁK, J. B.: *Příběhy sedmi moří*. Praha 1990.

WILSON, Derek: *Pirátova plavba kolem světa*. Praha 1986.

11. SOCIÁLNÍ ROZPORY A VNITROPOLITICKÉ KRIZE NEBO TRÍDNÍ KONFLIKTY?

Poválečná marxistická historiografie prohloubila v rámci výzkumu *epochy přechodu od feudalismu ke kapitalismu* typologické studium historických procesů. Pochopitelně aplikovala tento typologický přístup rovněž na případě *buržoazně sociální revoluce*. Problematika buržoazních revolucí byla v české marxistické historiografii nejprecizněji teoreticky zpracována Miroslavem Hrochem v publikaci *Buržoazní revoluce v Evropě* (1981), kde rozčlenil revoluce:

- a) *na raně buržoazní revoluce*, které začaly v období přechodu od rozvinuté zbožní výroby k manufakturní výrobě, tj. v době, kdy se začal formovat světový trh;
- b) *na buržoazní revoluce manufakturního období*, protože na jejich území již existovala manufakturní výroba;
- c) *na buržoazní revoluce průmyslového věku*, jež nastoupily v období nastupující průmyslové revoluce.

Nás především zajímá v Hrochově typologii revoluce manufakturního období, kam také náleží jedna z řady „*klasických*“ buržoazních revolucí v Anglii, která zaujímá v 17. století mimořádné postavení. Měla závažné důsledky jak pro celoevropský vývoj, tak byla podle historiků socialistických zemí závažným mezníkem světových dějin z hlediska teorie společensko-ekonomických formací. Karel Marx ve své metafoře označil politické buržoazní revoluce jako „*lokomotivy dějin*“. Tak či onak se anglická „*lokomotiva*“ 17. století bezesporu rozjela a podnítila v dalších důsledcích společenské změny v historii lidstva.

Termín *anglická revoluce* podobně jako *krize 17. století* se stával předmětem ostrých ideologických sporů v historiografii a často vedl k živým diskusím v otázkách pojetí revoluce nejen mezi marxisticky (či komunisticky) orientovanými historiky (např. Christopherem Hillem, Ericem Hobsbawmem, Michalem A. Bargem, Alexandrem Nikolajevičem Čistozvonovem), ale také mezi nemarxisticky zaměřenými znalci raně novověkých dějin západní Evropy (např. H. R. Trevor-Roper, L. Stone, R. Mousnier).

Vzhledem k tomu, že od konce druhé světové války měla v českém, resp. československém prostředí, rozhodující vliv alternativa reprezentovaná marxistickými historiky, se ustálil

pojmem v anglickém jazyce neobvyklý *buržoazie* (na rozdíl od kompromisních, nebo dobových termínů: třída vlastníků, gentry, gentelmani apod.) a pochopitelně také jednoznačný termín *anglická buržoazní revoluce* (podobně jako v ruštině anglijskaja buržoaznaja revolucija, naopak značná část anglických historiků užívá pojmu puritánská revoluce). Samozřejmě, že anglickým dramatickým událostem byly věnovány publikace a studie, jež analyzovaly třídní boje v průběhu revoluce a ekonomické vztahy. V jednom se však většina marxistických historiků shoduje, že anglická revoluce je počátkem vývoje kapitalistické společnosti a „*na rozdíl od raně buržoazních revolucí předchozího století má svůj jasný, jednoznačně určitelný pořádek a zakončení*“.

Základní hodnocení revoluce a epochy přechodu od feudalismu ke kapitalismu bylo programově zpracováno sovětskými historiky v mnohasvazkovém díle *Dějiny světa*, které v mnohém ohledu až směřodatně ovlivňovaly celou řadu učebnic a příruček. Podle sovětského vědeckého kolektivu je zapotřebí při výkladu dějin přechodu od feudální formace ke kapitalistické „*odhalit nejen obecné rysy tohoto procesu, ale i jeho konkrétní zvláštnosti v jednotlivých evropských zemích a oblastech*.“ Největší význam má proces původní akumulace kapitálu, který v 17. století probíhal obzvláště intenzivně a podstatou tohoto procesu „*je na jedné straně násilné oddělení bezprostředního výrobce (rolníka, drobného městského řemeslníka) od výrobních prostředků a nástrojů a na straně druhé vytváření velkého kapitálu investovaného do výroby. Ze zbídačených rolníků a ožebračených řemeslníků se rekrutovali první námezdní dělníci kapitalistického průmyslu. Tento průmysl, který vznikl již v pozdním středověku, byl stále ještě manufakturní, a to v obou svých formách - ve formě centralizované (soustředěné) i rozptýlené manufaktury*“.

Na jiném místě svého úvodu doplňují svůj výklad těmito tezemi: „*K buržoazním revolucím zákonitě docházelo tam, kde v lůně feudální formace zrály nové, kapitalistické výrobní vztahy, rozvíjející se na základě značného růstu výrobních sil. Buržoazní revoluce měly odstranit feudálně politickou nadstavbu, která chránila staré výrobní vztahy, a tím uvolnit cestu nerušenému rozvoji buržoazní společnosti. V čele těchto revolucí stála tehdy pokroková buržoazní třída, která měla životní zájem na odstranění feudalismu. Hlavní hybnou silou buržoazních revolucí byl lid - rolnictvo, městská maloburžoazie a příslušníci městské chudiny. Avšak největší zisk z odstranění feudalismu připadl buržoazii. Anglická revoluce, v níž sehrálo rolnictvo obrovskou úlohu, odstranila nakonec rolnickou pozemkovou držbu a učinila z většiny rolníků proletáře*“.

Ze sovětských historiků raného novověku přinášel zajímavé inspirativní podněty pro výzkum *vnitřní třídní a sociální skladby*, což je předmětem našich úvah, v roce 1975 Michal A. Barg, který poukazoval na jev, že „*třídy nevystupují v revolučním táboře pouze jako složité souhrny vrstev a skupin vyčleněných podle „majetkového“ znaku, ale také, pokud jde o buržoazii jako vrstvu třídy teprve se formující, jako složité souhrny vrstev a skupin, které si v mnohém vzezření oněch středověkých tříd a vrstev, z jejichž středu vzešly*“. A pak ještě dodává: „*Do formující se třídy přinášejí nejen svoje specifické cíle, ale také živé historické tradice, spojenectví a psychologii*“. Pro nás je možná škoda, že Bargův kolega Boris F. Poršněv, který se také zabýval lidovým odporem v dějinách raného novověku, nerealizoval jeden ze svých cílů napsat historii valašských povstání na Moravě.

Podle marxistické koncepce existovaly v 17. století staré a nové *složky třídního boje*. Jednalo se o *konflikty mezi měšťanstvem a šlechtou*, resp. feudálním státem (např. povstání v Mesině roku 1674). V jiné modifikaci skupina „*buržoazie*“ těžila z rozporů uvnitř vládnoucí třídy, tj. ze zápasu mezi šlechtou a panovníkem, nebo mezinárodních konfliktů. *Výrazem nového poměru třídních sil byla v oblasti myšlení nová protifeudální ideologie, která kritizovala samu podstatu starého režimu a vytvářela ideovou základnu pro širokou opoziční frontu spojující buržoazii i lidové vrstvy. Základním třídním rozporem ovšem byly formy boje mezi feudály a poddanými, resp. nevolníky.*

K těmto formám odporu také náleží: legální - neozbrojená varianta (soudní proces), sbíhání poddaných z panství, individuální odpor (nejčastěji formou zbojnictví) a především nevolnická (rolnická) povstání (povstání venkovského lidu či selského lidu apod.). Musíme k této typologii připojit i jiné cíle než třídní rozpory. Důvodem k odporu proti vrchnosti byl - kromě třídního boje - často motiv náboženský, národnostní (etnický) a politický (protistátní), popř. útlak v kombinaci s některou z uvedených možností. Existují také případy, kdy se k povstalcům přidala i část drobné šlechty. Rámec koncepce třídního boje nabourávají stavovská povstání, kdy byla často demagogicky zneužívána stavovskými předáky sociální nálada městske chudiny, nebo sedláků. V našem zorném úhlu je nutné pochytit různá povstání tkalců, horníků nebo bouře tovaryšů, popř. sociální reakce obyvatel žijících na okraji společnosti.

V duchu marxistických termínů a úhlu pohledu českých autorů příručky o spleť problematice pozdního feudalismu lze nahromaděné konflikty, či krize uvnitř společnosti jednotlivých evropských států 17. století rozdělit takto:

- 1) protifeudální hnutí;
- 2) konflikty uvnitř vládnoucí feudální třídy.

Někteří účastníci diskuse o všeobecné krizi 17. století poukázali na mimořádnou koncentraci vnitropolitických rozporů (J. Merriman hovoří o šesti revolucích) ve velmi krátkém časovém údobí 1640 - 1655, což pro řadu zainteresovaných historiků byl argument pro oprávněné užívání pojmu globální krize 17. století. Na tuto otázku hledal odpověď i Miroslav Hroch ve své časopisecké studii, když poznamenal, že *„nahromadění vnitropolitických a třídních konfliktů je tedy pro období 1640 - 1655 vcelku snadno prokazatelné“*. A upozorňuje na tyto skutečnosti: *„Ve většině případů tyto konflikty nezměnily základní charakter ekonomických vztahů a pokud dosáhly úspěchů, byla to spíše modifikace stávajícího systému politického. Signifikantní význam těchto bojů pro charakteristiku krizové situace a jejího evropského rozsahu můžeme tedy zařadit jako jeden z argumentů pro obecný charakter krize. Otevřena zůstává zatím otázka, zda šlo o pouhou nahodilou shodu okolností, či zda nahromadění uvedených vnitřních rozporů můžeme převést na společného jmenovatele (podtrhl M. Hroch), když již jejich vzájemnou souvislost a ovlivnění ve většině případů považujeme za vyloučené.“*

V této souvislosti poďme blíže na většinu vnitropolitických konfliktů, sociálních rozporů a revolt - rebelií v průběhu 17. století. Pokusme se o stručný přehled těchto událostí, které by nás při studiu krizí mohly zajímat.

12. PROTIHABSBURSKÁ POVSTÁNÍ:

a) protišpanělská povstání

Katalánské hnutí

Když se pokusil první ministr španělského krále Filipa IV. conde-duque (hrabě-povýšený na vévodu) Gaspar de Guzmán Olivares zmobilizovat všechny zdroje v Aragonsku, Valencii a Katalánsku na zahraniční habsburské války, reagovali v polovině roku 1640 Katalánci povstáním. Katalánské území totiž bylo bezprostředně ohrožovaným územím od roku 1635, kdy vypukl španělsko-francouzský zápas. Napětí zvyšovalo kastilské vojsko a bezohledná Olivaresova politika v tamní oblasti. Po masakru Kastilců byla vyhlášena katalánská republika pod protektorátem kardinála Richelieu. Až po roce 1651 se francouzské jednotky po urputných bojích stáhly z Katalánie (*Cataluña*). Po dalších šesti letech uznal Filip IV. katalánská práva.

Baskické hnutí

Další z problematických španělských provincií hrozila odpadnutím od Filipovy říše, protože Olivares protiprávně předepsal Baskům daň ze soli. V letech 1631 - 1632 se objevily první náznaky separatismu těchto provincií se střediskem v Bilbao.

Separatismus v Aragonsku a Andalusii

Obdobná hnutí vznikla proti španělské jednotě v souvislosti s portugalským odbojem.

Boj Portugalců o nezávislost

V první polovině 17. století byli španělští Habsburkové v Portugalsku nepopulární, protože portugalské državy v Indii, Africe a Americe začaly v důsledku nizozemské expanze ztrácet svůj význam a veškeré výhody. Důsledky španělsko-nizozemského konfliktu vytlačovaly Portugalce z těchto zámořských míst. Portugalské království bylo od roku 1581 spojeno s Kastilií a Aragonskem jako personální unie, přesto se madridská vláda pokoušela proti všem

slibům zmiňované země důsledně sjednotit. Do významných funkcí byli v Portugalském království převážně jmenováni Kastilci a v rámci centralizace došlo k integraci vojska a námořnictva.

V Portugalsku zavládl teror, takže došlo v roce 1637 k lidovému povstání (již v Portu povstaly 1628 ženy proti dani z předení lněného vlákna). Šířilo se hnutí tzv. sebastianismu (představa, že král Sebastiao, který záhadně zmizel v roce 1578, žije) a mezi stoupenci povstání se objevil falešný Sebastiao. Vlastenecké manifesty a výzvy k protihabsburskému odporu vydával tajemný Manuelino (Emánek). Podle plánů stavů měl na restaurovaný trůn nastoupit João (Jan IV.), vévoda z Bragançy. V pozadí obnovení samostatnosti Portugalska však byla jeho velmi ambiciózní manželka Luisa de Guzmán (Gusmao).

Počátkem prosince 1640 byl v Lisabonu proveden palácový převrat a do čela státu se postavil král João (Jan) IV., který v momentálně příznivé politické konstelaci hledal pomoc ve Francii a především v Anglii (viz smlouvy o konfederaci a spojenectví z roku 1641 se Švédskem, Nizozemím a Francií, 1642 anglo-portugalská smlouva o míru a obchodu). Španělsko-portugalská válka pak pokračovala dále až do roku 1668. Od tohoto období začíná proces vzdalování mezi oběma iberskými státy. Portugalci se přestali nazývat Španěly (*Hespanhoes*, port. *Espanhóis*) ve smyslu obyvatel celého Pyrenejského poloostrova a španělský král už není pánem celé *Hispanie*.

Protišpanělský odboj v Itálii

Nespokojenost s Olivaresovou politikou sílila i na Apeninském poloostrově, kde se během 17. století v markantnější míře zvětšil tradiční rozdíl mezi rozvinutým severem a zaostalejším jihem. Ve španělských državách na poloostrově se v důsledku Madridských finančních požadavků rostil rozklad a nepořádek, který posléze dospěl k anarchii. V roce 1634 se na scéně objevilo Pignatelliho šlechtické spiknutí, které bylo snadno potlačeno. Stejně tak bylo zlikvidováno **povstání na Sicílii 1646 - 1647** (hladová bouře v Palermu 1647, vzpoura v Messině).

Mnohem horší důsledky měla nově zavedená španělská daň z ovoce ze 17. července 1647, jež způsobila vážnou vzpouru obyvatel Neapole. Lidový odpor přerostl z Neapole v povstání celé provincie, v jehož čelo se postavil pomocník obchodníka s rybami Tommaso Aniello, kterého

lidé nazývali Masaniello. Tato vzpoura zprvu nebyla namířena proti španělské nadvládě nad Neapolským královstvím, nýbrž mělo charakter tzv. protifeudálního odboje.

Masaniellovo povstání však bylo jako většina takových hnutí ve svém radikalismu a roztržitém nedůsledné a mladý vůdce povstání byl záhy za podivných okolností zastřelen. V říjnu 1647 byl rozhněvaným lidem popraven jako zrádce dobrodružný princ de Massa, který konspativně jednal se Španěly. Od této exekuce dostávalo povstání protišpanělský charakter a v Neapolsku byla vyhlášena pod vedením zbrojíře Gennara Anneseho republika pod francouzskou ochranou. Mazarinova diplomatická aktivita slavila úspěch jenom dočasně, protože po různých peripetiích se v srpnu 1648 Neapole zmocnila opět španělská vojska. Silně diferencované povstání bylo nelítostně v roce 1649 potlačeno represáliemi španělského režimu.

A tak se může český čtenář dočíst v syntetických dějinách Itálie, že *„ještě dlouho se jihoitalský venkov zmítal mezi baronskou nadutostí a rolnickou odevzdaností, jeho osudem byla stagnace a společnost, která tu žila, byla připravena o jakoukoliv účinnou možnost pokroku a modernizace“*. Právě revoluční hnutí na jihu Itálie v letech 1647 - 1648 se stalo důležitým mezníkem v prehistorii nerovnoměrného vývoje na Apeninském poloostrově.

Počátky krize španělského koloniálního systému

Neúspěchy Habsburků v 17. století se neomezovaly jenom na evropský kontinent, ale projevíly se také v amerických koloniích. V roce 1655 se zmocnilo anglické loďstvo Jamajky, která byla strategicky důležitá jako *„klíč ke Karibské oblasti“*. Velmocenská politika Španělska i v Novém světě upadala. U břehů Kuby se Nizozemci už roku 1628 zmocnili španělských lodí s nákladem v hodnotě 4 miliónů pesos. Na Kubě se obyvatelstvo bránilo proti pirátství anglických, nizozemských a francouzských korzárů (*corsarios*) nebo bukanýrů (*boucan-uzené hovězí maso, kterým se živili*) vznikem vlastních pirátů - tzv. španělští flibustýři z Kuby, kteří se záhy stali postrachem anglických a francouzských kolonií.

Dalším neklidným místem byla jižní část Chile, kde se vedly permanentní a velmi nákladné boje (1605, 1629, 1631, 1653, 1655) s Araukánci. Španělské vojsko už v roce 1550 překročilo hraniční řeku *Bio-Bio*, takže byla zahájena nepřetržitá válka v podstatě až do 19. století. Jedná se o jednu z nejheroičtějších událostí v indiánské historii. Válka s Arakuánci stála Madrid

podle mínění Josefa Polišenského víc než celá conquista. K vojenské službě bylo povoláno veškeré obyvatelstvo Chile a v 17. století na rozdíl od jiných kolonií vznikla na chilském území instituce stálého vojska, což je jev pro ostatní tamní země až 18. století.

Vedle Chile byla nejexponovanější oblastí severní část místokrálovství Nového Španělska, v okolí nalezišť stříbra v Zacatecas (v Mexiku). Až do konce 17. století se vedla jakási partyzánská válka mezi španělskými kolonisty a Chichimeky (společný název pro všechny tamní Indiány-např. Maye, Apače a další). Loupeživé vpády Indiánů podnítily další povstání proti Španělům v některých misiích (např. povstání Tarahumarů 1648-1649, 1651, 1690, 1697-1698; nebo již porobených Tepehuánů 1606, 1616-1618, 1689). Některá povstání o půdu vedli Indiáni společně s mestici, bělošskou chudinou a černochoy (např. v Potosí 1617, 1622-1625; Mexiku 1692).

b) Protihabsburská stavovská povstání ve střední Evropě

Velmocenská politika rakouských a španělských Habsburků si navenek vynucovala respekt i mezi odpůrci španělsko-italského mediteránního civilizačního modelu v česko-rakousko-uherském soustátí. Důsledná intervence Madridu ve prospěch rakouské rodové linie, španělské subsidie na armádu proti „českým rebelům“ a oddíly verbované v Neapolsku jsou jen stručným výčtem ukázek vzájemné solidarity uvnitř světovládného universálního impéria.

České stavovské povstání 1618 - 1620 je v tomto kontextu jen nešťastným pokusem, k jehož porážce také přispěla ve velké míře španělská politika vedená ve Vídni hrabětem Oñatem (Iñigo Vélez de Guevara) a „*hišpánskou*“ stranou (partido español) s nejvyšším kancléřem Zdeňkem Vojtěchem Popelem z Lobkovic. Tažení Ambrosia Spínoly proti Falci pak už vedlo jen k „*obecné porážce krále českého*“ Fridricha Falckého. I když se habsburská moc zmítala v 17. století v různých krizích, povstáních a rozkladu, jsou v podivném kontrastu dvě události: dobytí Bredy roku 1625 právě Spínolou a úspěchy císařského generalissima Albrechta z Valdštejna v severním Německu, kde Nizozemcům zamezil v obchodním podnikání s východní Evropou.

Připomeňme si ještě **osmdesátiletou válku 1568 - 1648**, jež byla v podstatě celosvětovým konfliktem. V únorových dnech roku 1634 je Valdštejn prostřednictvím španělských intrik úkladně zavražděn a v létě téhož roku dosáhli habsburští bratrance (španělské pěchotě tehdy

velel kardinál-infant Ferdinand) posledního velkého vítězství nad Švédy u Nördlingenu. Už u Rocroy byly v květnu 1643 španělské jednotky - kastilské *tercios* - poraženy, a poté Španělsko postupně vyklizovalo své pozice z dějiště třicetileté války, kam bylo zavlčeno nejen svými vlastními politickými plány, nýbrž také se zájmy rakouských Habsburků. Pak se začíná v odborné literatuře hovořit o úpadku Španělska.

Od počátku 17. století až do prvního desetiletí 18. století se stávají určitou náplní dějin habsburské středoevropské monarchie zápasy mezi uherskými stavy a panovníkem - **uherská stavovská povstání 1606 - 1711**. Vojenské akce Štěpána Bočkaje (Bocskay István), Gabriela Bethlena, Jiřího I. Rákocziho, Imricha Thökölyho a Františka II. Rákocziho vtiskly nesmazatelně svou pečeť ve vývoji východní části habsburské monarchie. *Je to doba, kdy vyvrcholila většina stavovských hnutí*. Proti-habsburská stavovská povstání v zemích Koruny české, stejně tak v Uhrách a Sedmíhradsku sledovala jednak egoistické cíle samotných vůdců odboje, jednak stavovská práva a svobody. Náboženské zájmy byly pro většinu ústředních protagonistů jen ideovým motivem k dosažení stavovského programu. Vždyť pro vzbouřené uherské stavy byla turecká spojenecká pomoc často otázkou bytí a nebytí. O Uhrách prohlásil Valdštejn, „že tato šelmovská země není hodna, aby v ní tolik poctivých lidí muselo z nouze bídně umírat“. Císařský velitel měl v Uhrách pokaždé špatné zkušenosti, stejně jako s nepokojnými Valachy na Moravě.

Specifickým odbojem, který se odehrával v těsné součinnosti vojenských kampaní za třicetileté války, byly série **valašských povstání na severovýchodní Moravě**. Přítomnost vojska Jana Jiřího Krnovského v roce 1621 a demagogické výzvy česko-moravské stavovské emigrace byly příležitostí k pozdvižení proti nenáviděné vrchnosti. Podobně reagovalo obyvatelstvo v Beskydech a v okolí města Hranic za dánského vpádu v letech 1626 - 1627. Vyvrcholením odporu valašských „svobodníků“ se stalo období operací a působení švédské armády na Moravě. Mezi léty 1642-1644 dokázali s pomocí švédských jednotek a olomoucké posádky rebelanti z Valašska obsadit celou oblast východní Moravy. Za své spojení se Švédy Valaši tvrdě pikali. Mnozí z nich byli potrestáni na hrdle. Podobně za třicetileté války otfásli habsburskou monarchií **hornorakouští sedláci v roce 1626**.

V českých dějinách má své místo rok 1680, kdy venkovské obyvatelstvo v Čechách povstalo proti vrchnosti. **Nevolnické povstání v Čechách roku 1680** si pochopitelně zasloužilo velkou pozornost a docenění u českých marxisticky orientovaných historiků. Lze souhlasit s názorem

Josefa Války, že selská povstání nám poskytují příležitost sledovat zevrubně lidský fenomén aktérů revolty: „*Sedláci se zde vlastně poprvé objevují jako skutečné, jednající osobnosti, jako lidé, kteří mají svou osobitost, svou psychologii, svou lidskou hrdost, čest, odvahu a pochopitelně i strach. Objevují se nám nálady, mentalita, sociální uvažování a zárodky ideologie*“.

13. OSTATNÍ VNITROPOLITICKÉ KRIZE A NAPĚTÍ

Nepokoje ve Švýcarsku

V únoru 1653 povstali sedláci v kantonu Lucern a později v kantonu Bern a Basilej. Důvodem vzpoury bylo rapidní snížení hodnoty peněz, takže ožebračení sedláci nebyli schopni splácet své dluhy. Po agrární konjunkturu za třicetileté války, kdy tito sedláci prosperovali, následoval v druhé polovině 17. století vcelku pochopitelný ekonomický pokles. Povstalci vytvořili koalici proti městským radám a oblehli Bern. Povstání ve švýcarských kantonech bylo rovněž poraženo a utopeno v krvi (přes 30 sedláků bylo popraveno) na základě solidarity a přesily ostatních měst.

Stavovské zápasy ve skandinávských zemích

V průběhu 17. století byla v Dánsku politicky a hospodářsky zdolána moc magnátské šlechty. Dánsko-norský král Kristián IV. se častokrát střetával s říšskou radou, jež zastupovala vyšší stavy. Poté nastala další fáze 1647 - 1649, kdy proti vládnoucí oligarchii říšské rady vystoupili příslušníci nižších stavů z venkova. Toto opoziční vystoupení bylo pacifikováno, ale předznamenalo státní převrat, který proběhl v roce 1660, a pak byl z iniciativy krále Frederika III. nastolen absolutismus.

Ve Švédsku došlo po smrti krále Gustava II. Adolfa k vnitropolitické krizi, která směřovala k odstoupení královny Kristiny a jejímu dobrovolnému exilu. V období vestfálských mírových jednání už bylo zřetelné, že i v mezinárodním ohledu Švédsko ztrácelo své výsostné postavení severoevropské velmoci. Rolnická povstání (viz hladový rok 1650) donutila vládní kruhy k tzv. *redukci* - navrácení státní půdy, která byla zastavena magnáty a středně majetnou

šlechtou. Po vojenských zápasech s Polskem (1660 mír v Oliwě) a Dánskem (1658 roskildský mír) dosáhl Karel XI. úspěchu v potlačení vlivné švédské aristokracie. V roce 1693 *riksdag* oficiálně označil svého panovníka jako „*absolutistického krále, který má právo všem nařizovat a vším disponovat a který se nikomu v zemi nezodpovídá za své činy*“.

Povstání a vnitropolitické krize na ruském a polském území

Doba zmatků a povstání na Moskevské Rusi

Prostředí východní Evropy bylo pro mnoho současníky 17. století neznámé. Moskevská Rus procházela na počátku tohoto století celým souborem napětí a krizí, jež se navzájem ovlivňovaly a jež hrozily ve vnitropolitickém ohledu katastrofou. Dynastické problémy vyvolávaly rozsáhlou aktivizaci různých stran a takřka všech sociálních vrstev obyvatelstva. V roce 1600 postihlo ruské území sucho a neúroda, která způsobila hladomor a epidemie. Záhry (1603 - 1604) došlo k lokálním povstáním a loupežím, ale vůdce hladovějících hord Chlopek byl oběšen v Moskvě a vzpoura byla na přechodnou dobu potlačena. Marxističtí historikové ji považovali za úvodní etapu rolnické války.

Tradiční carská moc se zhroutila a v zemi nastalo „*období zmatků*“ - *smuta*. O labilitě vlády v Rusku svědčí celá série různých tažení, palácových převratů a především dobrodružné akce samozvanců, usilujících o carský trůn s podporou Polska a Švédska. Roku 1604 zahájil Lžidimitrij I. s polským vojenským kontingentem tažení na Moskvu. Úspěch samozvaného kandidáta byl korunován úspěchem zejména po smrti cara Borise Godunova (duben 1605). V roce 1606 však byl Lžidimitrij díky bojarským intrikám nakonec fyzicky zlikvidován. Při tomto převratu padlo asi 1200 Poláků, kteří podporovali inteligentního improvizátora a dobrodruha na cestě do Kremlu. Téhož roku propuklo jedno z dalších nevolnických povstání, k němuž se připojila také část kozáků a drobné šlechty, nespokojená s bojarským carem Vasilijem IV. (Vasil Šujský).

Povstání nespokojenců se rozrostlo v obrovskou válku vedenou **Ivanem Bolotnikovem**, který byl v Tule (listopad 1607) poražen a zajat; později oslepen a utopen. I přes smrt vůdce vypuknuvší povstání v dalších letech neutuchalo. Občanská válka - *smuta* pokračovala na jihozápadě moskevského státu. Uprostřed všeobecného zmatku se na scéně objevil další samozvanec Lžidimitrij II., kterého opět podporovala na vlastní pěst i část Poláků. Krakovský

dvůr Zikmunda III. otevřeně intervenoval na území moskevského státu v roce 1609. Lžidimitrij i Šujský byli zlikvidováni a Moskva byla v rukou Poláků; sever Ruska byl obsazen zase Švédy. Vítězství polské velmocenské politiky byl dočasný, protože na ruském území vypuklo jedno z dalších povstání, které mělo převážně národněosvobozenecký charakter. V duchu dobových ruských představ to také byl boj za záchranu „*jediné pravé víry*“-pravoslaví. Na podzim roku 1612 byla armáda Zikmunda III. odražena a polská 7000 vojenská posádka v obklíčené Moskvě se za tragických okolností (z hladu existoval mezi Poláky údajný kanibalismus) vzdala. Smuta v ruském prostředí skončila.

V roce 1613 nastoupil na carský trůn Michal Fjodorovič Romanov a přijal oficiální titul „*samoděržavec*“- samovládce. Mladý Romanovec musel ještě v letech 1617 - 1618 čelit další polské intervenci, při níž ztratila Moskevská Rus Smolensko. Následovala doba konsolidace země, státní administrativy a panovnické moci na úkor bojarů.

17. století je tehdejšími současníky označováno za „*buřičskou*“ dobu. V letech 1648, 1650, 1662 a 1670 - 1671 narazilo ruské samoděržaví na mohutná povstání obyvatelstva. Přitom došlo i k rozkolu pravoslavné ruské církve. V období 1648 - 1650 vybuchly městské vzpoury, jež vedli „*posadští lidé*“ (měšťané) a tzv. *střelci* proti *bojarům* a carskému zkorumpovanému státnímu aparátu. Povstali jak obyvatelé v Moskvě, tak i v Pskově a Novgorodě. Car byl donucen vydat v roce 1649 ***Sobornoje uloženje*** - zákoník, který dal nevolnictví právní normu a jenž ve svých právních důsledcích částečně uspokojil „*posadské lidi*“.

V důsledku polsko-ruského konfliktu v letech 1654 - 1667 poklesla hodnota ruského oběživa, která byla znehodnocena ražbou měděných mincí (s nominální cenou na úrovni stříbrných mincí). Znehodnocené oběživo způsobilo další vlnu sociálních konfliktů s carskou vládou. V Moskvě vypukla v letních dnech roku 1662 „**měděná vzpoura**“, kterou car krutě potlačil. Nejmohutnější povstání zachvátilo Rusko v letech 1670-1671, kdy se do čela vzpoury postavil **kozácký ataman Stěpan Timofejevič Razin**. Proslulé Razinovo vojenské loupeživé tažení v oblasti Povolží, ke kterému se přidávala chudina a zběhlí rolníci, donutilo mobilizovat veškeré carské síly. V říjnu 1670 byly Razinovy jednotky poraženy u Simbirsku a o něco později byl zradou kozáků vůdce povstalců vydán protivníkovi. V červnu 1671 byl Stěpan Razin v Moskvě rozčtvrcen a zajatí vzbouřenci byli během toho roku v počtu asi 11000 nemilosrdně popraveni.

V posledním období 17. století nastala v ruském prostředí ve všech směrech postupná konfrontace s Evropou. Moskevský stát se musel vypořádat se svým izolacionismem, ale tento trend byl zahájen až radikálním úsilím Petra Velikého. Zároveň byl dovršen proces nevolnictví, tzn. že se prosadil definitivně během 17. století *ruský absolutismus*.

Povstání hetmana Bohdana Chmelnického na Ukrajině

Vystoupení Bohdana Chmelnického bylo zprvu namířeno proti polské magnaterii a proti přehmatům polské vlády na ukrajinském území; proti rekatolizačním snahám vytlačit pravoslaví. V roce 1647 měl už Chmelnický takové vojenské úspěchy proti polským silám, že se stal na Ukrajině neomezeným pánem. Zajistil si podporu krymského chána a kozáků celé Záporožské Seče na Dněpru.

Během povstání se Chmelnický orientoval na moskevského cara, kterého požádal o pomoc. Rusko lícitovalo a takticky vyčkávalo, až se ukrajinští vzbouřenci vyčerpají v bojích s Polskem. Carská vláda ukrajinskou autonomii v rámci svého státu strpět nehodlala. Až po neúspěších Chmelnického přijal car dohodu o přijetí Ukrajiny pod ochranou moskevského státu. Po vzájemné dohodě roku 1654 mezi Polskem a Ruskem byla Ukrajina rozdělena (hranici tvořil Dněpr) tak, že tzv. levobřežní Ukrajina byla začleněna do rozmáhajícího se ruského impéria. Nové územní uspořádání bylo definitivně potvrzeno rusko-polským příměřím - *andrušovským mírem* z roku 1667.

Povstání v Polsku

V roce 1651 využili rolníci v okolí Krakova a na Podhalí tíživé situace vlády, která zápasila s ukrajinským protipolským odbojem, a s vůdcem Kostkou Napierskim hodlala obléhat Krakov. Povstání bylo potlačeno a ke spojení s ukrajinskými vzbouřenci nedošlo.

Povstání v Číně

Čína v polovině 17. století prošla silnou vnitropolitickou krizí, kterou vyvolala jak občanská válka proti mandžuským dobyvatelům, tak rolnické povstání z let 1628 - 1645. Mandžuoové narazili v řadě čínských provincií na tuhý odpor. Po obsazení Pekingu roku 1644 se do čela

vlády v Číně dostala nová dynastie Čching, která potlačila povstání v jižních provinciích teprve roku 1681.

Rozpory v Přední Indii

Na indickém poloostrově byla nejmocnějším státem *říše Velkých Mughalů*. Za zlaté období mughalské říše byla označena vláda Šáhdžahána (1628 - 1658), ale za jeho následovníka Aurangzéba (1658 - 1707) nastal její rozklad. Za těchto panovníků byl násilně vnučován Hindům islám a muslimové byli jednoznačně zvýhodňováni. Daňová politika mughalského vladaře diskriminovala Hindy, kterých byla v zemi naprostá většina. Agrární politika za Aurangzéba narazila na odpor u velké části obyvatel **mughalské říše**.

V okolí Dillí probíhalo od roku 1669 až do počátku 18. století s dílčími přestávkami povstání rolníků - *džátů* (1671-1672 největší fáze povstání). Dalším odpůrcem Mughalů bylo *sikhské hnutí*, které mělo za svou základnu území Paňdžábu. Za desátého *gurua* (učitele) Góvinda Singha (1675 - 1708) vedli rozhodný boj rolníků proti muslimským a hindským feudálům. Představitelé mughalské říše nakonec **sikhské povstání** (1675 až do začátku 18. století) zlomili. Pro mughalské panovníky měla obchodní a strategický význam „*země Maráthů*“ (*Maharáštra*), která měla pod kontrolou cesty z Hindustánu do Dakkhinu. Po obsazení Maharáštry muslimy se zvedla vlna odporu v oblasti Dekánu, která vyvrcholila v povstání Maráthů roku 1656 a které se Mughalům nepodařilo úplně potlačit.

Povstání v Indonésii

V oblasti *Východní Indie*, což jsou ostrovní skupiny tvořící dnešní Indonésii, se místní obyvatelé častokrát bouřili proti kořistnické hospodářské politice nizozemské Východoindické společnosti, jejíž podnikání přinášelo akcionářům úžasný zisk. Hlavním střediskem obchodní činnosti Nizozemců se stala v tamní oblasti Batávie, založená na troskách někdejší Jakarty. Jednalo se o výchozí strategický bod pro další rozmach nizozemské koloniální politiky.

Vnitropolitické nesnáze v Nizozemí

Za Osmdesátileté války se vyhranilo náboženství obyvatelstva nově konstituující se Republiky Spojeného Nizozemí. Mezi stoupenci ortodoxních kalvinistů *gomaristů* a nábožensky smířlivých *arminiánů* došlo v období tzv. dvanáctiletého příměří (mezi Španělskem a Nizozemím v letech 1609-1621) k mocenskému zápasu. Mluvčím pravověrných kalvinistů se stal princ Mořic Oranžský (resp. Oranžsko-Nassavský) a protivná strana umírněných protestantů zase považovala za svého představitele Jana van Oldenbarnevelta, zástupce patricijských regentů.

Vrchol konfliktů mezi oranžisty a „buržoazií“, tzn. mezi arminiány a gomaristy (podle dvou teologických profesorů, Gomara a Arminia), vedl v roce 1619 k nešťastnému pádu velmi schopného diplomata a právníka Oldenbarnevelta a v neposlední řadě i k jeho popravě. Po uzavření vestfálského míru opět dozrál vrcholu konflikt mezi bojovnými oranžisty a Generálními stavy, kdy se střetly oba tábory v názorech na zahraniční politiku Nizozemí. Vilém II. Oranžský prosazoval zájmy v Anglii sesazených Stuartovců, zatímco Jan de Witt hájil zájmy kupeckého měšťanstva a politiku náboženské snášlivosti. Když Vilém II. zemřel, využili Generální stavové situace a zrušili funkci místodržících-*stadhoudera*, tzn. že Oranžský rod byl odstraněn z vnitropolitického kolbiště. Za francouzského vpádu roku 1672 však byl Jan de Witt svými odpůrci fyzicky zlikvidován.

Vnitropolitické konflikty ve Francii

Celé vlada kardinála Richelieua a jeho nástupce Mazarina byla protkána častými intrikami, pokusy o atentát a především odbojem velmožů a královských princů. Důvodem těchto rozporů byla centralizační politika státu. V roce 1643 byl proveden pokus odstranit z politické scény Mazarina, ale spiknutí bylo utlumeno.

V jiném kontextu probíhala povstání městské chudiny a řemeslníků, např. v Lyonu 1623, 1629, 1633, 1642, Rouenu 1634 a 1639 apod. Ani venkovské obyvatelstvo nezůstávalo pozadu a často se zchudlou šlechtou projevovalo svou nespokojenost, např. „*povstání bosáků*“ v Normandii roku 1639.

Nejdůležitější roli však sehrála **fronda**. Zprvu společenské hnutí namířené proti kardinálu Mazarinovi, jež vypuklo roku 1648. Zástupci pařížské buržoazie a rozjitřeného prostého obyvatelstva vystoupili proti absolutistické vládě a novým zákonům. Z obavy před revoltou

však parlamentní opozice ustoupila a smířila se s Mazarinem, tzv. **parlamentní fronda 1648 - 1649**.

V druhé fázi konfliktu se povstalci zmocnili v čele s princem *Condé* Paříže (1652), ale převrat v úzkém zápase mezi velmoži a ústřední mocí se nezdařil. Porážka tzv. **frondy princů** v roce 1653 jenom upevnila cestu k *francouzskému absolutismu*.

Konflikty na britských ostrovech

Anglická revoluce nebo občanská válka?

V souvislosti s tezí o evropské krizi 17. století byly vysvětlovány celou řadou historiků i revoluční události v Anglii. „**Století revoluce v Anglii**“, kdy v roce 1603 nastoupili Stuartovci a roku 1714 se ujala vlády hannoverská dynastie, přineslo zásadní změny, jež vedly ke vzniku republiky a později k vytvoření takových politických struktur, hájících ekonomické zájmy buržoazie. „*Politická revoluce 17. století znamenala nezbytný předstupeň průmyslové revoluce následujícího století a vyčlenila Anglii z dosavadní evropského vývoje. Byla v podstatě vyvrcholením boje o moc mezi částí feudální statkářské šlechty v čele s králem a mezi hospodářsky podnikající šlechtou a buržoazií.*“ (Josef Polišínský, Dějiny Británie).

Faktografické údaje jsou všeobecně známy, takže si jenom všimneme několika aspektů a souvislostí. První občanská válka se zrodila z vnitropolitické krize za vlády Jakuba I. a skončila v červnu 1645 v bitvě u Naseby, o rok později se král Karel I. vzdal Skotům. Druhá občanská válka se stala snadnou záležitostí parlamentní armády vedenou Oliverem Cromwellem, která porazila rojalistické vojsko spojené se Skoty a presbyteriány v srpnu 1648 u Prestonu. Král Karel I. byl postaven před soud a v lednu 1649 popraven, což doslova vyděsilo všechny evropské panovníky. Anglie se dostala do izolace, monarchie byla slavnostně zrušena a 19. května 1649 byla vyhlášena republika - **Commonwealth**. Cromwell se rozešel s levellery a upevnil moc obchodníků z proslulé londýnské City. Z nejnámějších jeho zákonných opatření se stal zákon o plavbě - **Navigation Acts** (1651), který vedl k anglo-nizozemskému vojenskému konfliktu v letech 1652 - 1654. Od roku 1653 vládl Oliver Cromwell v nově zřízené funkci pojmenované **lord-protector** (v této souvislosti byl zrušen parlament svatých).

Nestabilita Cromwellova republikánského režimu se vyřešila až jeho smrtí v září 1658. Poté došlo k restauraci Stuartovců a z nizozemského exilu se na trůn vrátil Karel II. (Charles II, 1660 - 1685). Po jeho vládě nastoupil bratr Jakub II., vévoda z Yorku (1685 - 1688), který byl katolík, ale ten byl svržen opozicí v „*Slavné revoluci*“ roku 1688. Při tomto převratu se nic nezměnilo ve struktuře anglické společnosti. Postavení buržoazie se v zemi upevnilo a v roce 1707 byla vyhlášena unie Anglie, Walesu, Skotska a Irska s oficiálním názvem Velká Británie. Tento stát se stal rozhodující manufakturní velmocí v Evropě a soustředil se na výnosnou koloniální politiku.

Protianglické povstání ve Skotsku

Ve Skotsku sehrávala důležitou úlohu kalvínská presbyteriánská církev a tato země byla spojena s Anglií formou personální unie. Když se Karel I. pokusil ve Skotsku prosazovat věrouku anglikánské církve, tak skotská šlechta povstala a roku 1639 vpadla do Anglie. Právě tyto akce vedly k pádu stuartovského režimu a k počátku „*Velké rebelie*“.

Zprvu skotské vojsko vystupovalo jako spojenec anglické revoluce, ale v boji mezi independenty a králem se postavilo na stranu panovníka. Po Cromwellově vítězství byla skotská opozice zneškodněna a Skotsko bylo násilně připojeno k Anglii. Po „*slavné revoluci*“ si Skotsko udržovalo postavení opoziční země, protože i po roce 1688 se zde řada významných reprezentantů hlásila k vyhnanému králi Jakubovi II., tzv. ***jakobitské hnutí***.

Irský boj za nezávislost

Už na počátku století se anglická politika soustředila na válku v Ulster, který pro ni představoval oblast největšího odporu a základnu celého irského odboje. Irské úspěchy za vlády královny Alžběty jsou v historii spojeny především s Hughem O’Neilem, druhým hrabětem z Tyronu. Obě znesvářené strany, katoličtí Irové a noví angličtí kolonisté (se Skoty), dohnaly zápas až ke krajním mezím. Irští odpůrci se prostřednictvím katolické církve spojili se Španělskem, odvěkým nepřítelem raněnovověké Anglie, ale byli poraženi (1601 u Kinsale). Po smrti královny Alžběty se O’Neil v roce 1603 vzdal a Irsko bylo Angličany podrobena.

V dalších letech se rozběhla systematická kolonizace země protestantským obyvatelstvem. Pro cizího pozorovatele byla situace naprosto nepřehledná, protože se na irském území střetávaly zájmy Irů, staroanglických osadníků, nových anglických kolonistů, rojalistů a později i přívrženců parlamentu. V letech 1633 - 1639 si anglická vláda prostřednictvím lorda místodržícího, vikomta Thomase Wentwortha (první hrabě ze Straffordu), tvrdým způsobem upevnila v zemi moc. Irská parlamentní opozice využila skotské povstání a Wentworthovo odvolání do právě vzbouřeného Skotska, aby jej s anglickým parlamentem obvinila z velezrady. Irská opozice zároveň využila panovníkova obtížného postavení k zastavení kolonizace a utlačování katolického obyvatelstva.

V roce 1641 ulsterští Irové využili vnitroanglické krize a rozpoutali řadu lokálních povstání. Pod vedením sira Phelima O'Neilla vypuklo nejrozsáhlejší národně osvobozené povstání v celém Ulsteru a v roce 1642 se rozšířilo po celém Irsku. Po sedm následujících let vládl v Irsku chaos. Teprve po Cromwellově vítězství a popravě Karla I. nastal v anglické politice vůči Irům zásadní postoj. Nastala krvavá odvěta cromwellovců, která se nesmazatelně zapsala v irských národních dějinách. Navíc Cromwellova opatření proměnila charakter pozemkové aristokracie v celém Irsku.

V letech 1689-1691 vypukla **jakobitská válka**, kdy se na stranu vypuzeného anglického krále Jakuba II. postavili i pravověrní irští katolíci. Vilém III. Oranžský se osobně vypravil na irské bojiště a zde porazil v roce 1690 jak Jakobova vojska, tak o rok později zlomil irské hnutí odporu (srov. Limerickou smlouvu z roku 1691). Diskriminačními změnami z konce 17. století byl položen Angličany základ k nesmiřitelnému odporu keltsko-katolických Irů, kteří byli zbaveni práva studovat, sloužit v armádním důstojnickém sboru a zastávat významné státní úřady; nemluvě již o konfiskacích pozemkového majetku. Z Irska se stala v podstatě jedna z prvních anglických kolonií a problémy tamního znesvářeného obyvatelstva se táhnou jako dlouhá nit až do konce 20. století.

Literatura:

ARTERA, Antonio Ubieto – CAMPISTOL, Juan Reglá – ZAMORA, José María Jover – SERRANO, Carlos Seco: *Dějiny Španělska*. NLN Praha 1995.

ASTARITA, Tommaso: *Mezi vodou slanou a svěcenou. Dějiny jižní Itálie*. Praha 2006.
Barokní člověk a jeho svět. Ed. Rosario Villari, Praha 2004.

BINKOVÁ, Simona: *Čas zámořských objevů*. Praha 2008.

BLUCHE, François: *Za časů Ludvika XIV*. Praha 2006.

BOURDONOVE, Georges: *Ludvík XIII. Spravedlivý. „Král Tří mušketýrů“*. Praha 2001.

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

BRAUDEL, Fernand: *Grammaire des civilisations* (vychází z novějšího a přepracovaného vydání: Flammarion, Paris 2002).

BRAUDEL, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Phillippe II*. Paris 1966; polsky: *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, I – II. (1. Vydání, Gdańsk 1976) Warszawa 2004.

Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců. Edd. Miroslav Bárta, Martin Kovář a kolektiv autorů. Academia, Praha 2013.

CLARK, Christopher: *Prusko. Vzestup a pád železného království*. Praha 2008.

CRONIN, Vincent: *Ludvík XIV. Král Slunce. Velký panovník z rodu Bourbonů*. Praha 1999.

CZAPLIŃSKI, Władysław: *Glosa do Trylogii*. Białystok 1999.

ČORNEJ, Petr – KUČERA, Jan P. – VANÍČEK, Vratislav a kolektiv: *Evropa králů a císařů*. Praha 2005.

Dějiny Indie. Edd. Strnad, J. a kolektiv. NLN, Praha 2003.

DRŠKA, Václav – SKŘIVAN, Aleš – STELLNER, František: *Kapitoly z dějin evropské politiky do roku 1648*. Praha 1995.

DRŠKA, Václav – SKŘIVAN, Aleš – STELLNER, František: *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1648 – 1914*. Praha 1994.

DUBY, Georges (ed.): *Dějiny Francie*. Praha 2003.

DÜLMEN, Richard van: *Entstehung des frühneuzeitlichen Europa 1550 – 1648*. Frankfurt am Main 1987.

ENGLUND, Peter: *Nepřemožitelný. Historie první severní války*. Praha 2003.

Europa i świat w początkach epoki nowożytnej, 1 – 2. Ed. Antoni Mączak. Warszawa 1991.

EVANS, Robert J. W.: *Vznik habsburské monarchie 1550–1700*. Praha 2003.

FAVIER, Jean: *Zlato a koření. Zrod obchodníka ve středověku*. Praha 2006.

FERRO, Marc: *Dějiny Francie*. NLN, Praha 2006.

FERRO, Marc: *Dějiny kolonizací. Od dobývání až po nezávislost 13.–20. století*. NLN, Praha 2007.

FUKALA, Radek: *Třicetiletá válka, nebo všeobecný evropský konflikt 17. století? Otázky, úvahy a problémy*. České Budějovice 2012 (tam podrobněji bibliografie k evropskému konfliktu).

GEISS, Imanuel: *Dějiny světa v souvislostech*. Praha 2005.

GIEROWSKI, Józef Andrzej: *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648 – 1763)*. Wielka Historia Polski, Tom 5. Kraków 2001.

GRZYBOWSKI, Stanisław: *Dzieje Polski i Litwy (1506 – 1648)*. Wielka Historia Polski, Tom 4. Kraków 2000.

HILL, Christopher: *Anglická revoluce 1640*. Rovnost, Brno 1950.

HLOUŠKOVÁ, Kateřina: *Země za zrcadlem. Rusko-italské diplomatické a obchodní vztahy v druhé polovině 17. století*. Pavel Mervart: Červený Kostelec 2010.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

HROCH, Miroslav a kolektiv: *Dějiny novověku, I – 4*. Praha 1973.

HROCH, Miroslav a kolektiv: *Evropa v období pozdního středověku*. Praha 1983 (učební text).

HROCH, Miroslav: *Buržoazní revoluce v Evropě*. Praha 1981.

HROCH, Miroslav: *Oliver Cromwell*. Praha 1968.

HUYGHOVI, Edit a François-Bernard: *Lovci koření na cestě do bájných Indie*. Praha 1997.

JANÁČEK, Josef: *Století zámořských objevů, 1415–1522*. Praha 1959.

KACZMARCZYK, Janusz: *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988.

KAMEN, Henry: *Imperium Hiszpańskie. Dzieje rozkwitu i upadku*. Warszawa 2008 (Org. *Spain's Road to Empire: The Making of a World Power*. London-New York 2002).

KAMEN, Henry: *Spain 1469-1714. A society of conflict*. London-New York 1991.

KAMEN, Henry: *Státník*. In: *Barokní člověk a jeho svět*. Ed. Rosario Villari, Praha 2004, s. 17 – 38.

- KAŠPAR, Oldřich (za spolupráce Evy Mánkové): *Dějiny Mexika*. NLN, Praha 1999.
- KAŠPAR, Oldřich: *Nový svět v české a evropské literatuře 16. – 19. století*. Praha 1980.
- KENNEDY, Paul: *Vzestup a pád velmocí. Ekonomické proměny a vojenské konflikty v letech 1500–2000*. Praha 1996.
- KLÍMA, Jan: *Dějiny Brazílie*. NLN, Praha 1998.
- KLÍMA, Jan: *Dějiny Portugalska*. Praha 1996.
- KONRAD, Kurt: *Španělské revoluce*. Praha 1949.
- KONTLER, László: *Dějiny Maďarska*. NLN, Praha 2001.
- KOSMAN, Marcell: *Dějiny Polska*. Karolinum, Praha 2011.
- KOVÁŘ, Martin – TUMIS, Stanislav: *Zrození velmoci. Anglie (Velká Británie) na cestě k postavení první světové velmoci (1603 – 1746)*. Praha 2007.
- KOVÁŘ, Martin: *Anglie posledních Stuartovců 1658 – 1714*. Praha 1998.
- KOVÁŘ, Martin: *Stuartovská Anglie. Stát a společnost v letech 1603–1689*. Libri, Praha 2001.
- KOVAŘÍK, Jiří: *Ludvík XIV. Život, doba a války krále Slunce*. Praha – Třebíč 2013.
- KUNC, Jiří – BARTEČEK, Ivo: *Dobytí a osvobození Latinské Ameriky*. UP, Olomouc 2008.
- KUNC, Jiří: *Kapitoly z dějin Latinské Ameriky. Do konce koloniální epochy*. Ostrava 1994 (učební text).
- KVĚTINA, Jan: *Šlechtická demokracie. Parlamentarismus v polsko-litevském státě v 16. – 17. století*. Pavel Mervart: Červený Kostelec 2011.

- LENDVAI, Paul: *Tisíc let maďarského národa*. Academia, Praha 2002.
- LONGWORTH, Philip: *Dějiny impéria*. Sláva a pád ruských říší. Praha – Plzeň 2008.
- MAŁOWIST, Marian: *Konkwistadorzy Portugalscy*. Warszawa 1992.
- MATĚJEK, František: *Morava za třicetileté války*. Praha 1992.
- MELICHAR, Václav a kolektiv: *Dějiny Polska*. Praha 1975.
- MILTON, Giles: *Plavby za bohatstvím*. Boj o souostroví muškátového oříšku. Praha 2001.
- MOODY, Theodore W. – MARTIN, Francis X. a kolektiv: *Dějiny Irska*. NLN, Praha 1996.
- MORGAN, Kenneth O. a kolektiv: *Dějiny Británie*. NLN, Praha 1999.
- MÜLLER, Helmut a kolektiv: *Dějiny Německa*. NLN, Praha 1995.
- MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).
- PARKER, Geoffrey (ed.) a kol.: *The Thirty Years' War*. New York 1993.
- PARKER, Geoffrey: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567 – 1657. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge 1972.
- POLIŠENSKÝ, Josef a kol.: *Dějiny Latinské Ameriky*. Praha 1979.
- POLIŠENSKÝ, Josef: *Anglie a Bílá Hora*. Praha 1949.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Česká otázka, habsburská politika a Anglická revoluce 17. století*, Sborník historický, 5, 1957, s. 175 – 198.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Dějiny Británie*. Praha 1982.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Nizozemská politika a Bílá hora*. Praha 1957.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Nové pokusy o výklad Anglické revoluce XVII. století*, Československý časopis historický, XI, 1963, s. 768 – 775.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Od Bílé hory k Masaniellovu povstání roku 1647. Příspěvek k dějinám lidových hnutí v jižní Itálii XVII. stol.*, Sborník historický, III, 1955, s. 144 – 165.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Současný stav bádání o „španělské odchylce“ či „úpadku Španělska“*, Československý časopis historický XI, 1963, s. 341 – 364.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Současný stav bádání o počátcích kapitalismu v Anglii a Anglické revoluci XVII. století*, Československý časopis historický 1, 1953, s. 242 – 246.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Stručné dějiny Kuby*. Praha 1964.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Tragic Triangle. The Netherlands, Spain and Bohemia, 1617 – 1621*. Prague 1991.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Třicetiletá válka a evropské krize 17. století*. Praha 1970.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Úvod do studia dějin a kultury Španělska a Portugalska. Do přelomu 19. a 20. století*. Ostrava 1994 (učební text).

Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura. Ed. Janusz Tazbir. Warszawa 1977.

PROCACCI, Giuliano: *Dějiny Itálie*. NLN, Praha 1997.

Propyläen Weltgeschichte, 7. Berlin – Frankfurt a. M. – Wien 1964.

RAKOVÁ, Svatava: *Dobrodruzi, puritáni a Indiáni. Angličané v Novém světě*. Praha 1998.

SAHANOVICĚ, Hienadz – ŠYBIEKA, Zachar: *Dějiny Běloruska*. NLN, Praha 2006.

SERCZYK, Władysław: *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków 2008.

SCHOEPS, Hans-Joachim: *Dějiny Pruska*. Praha 2004.

SKŘIVAN, Aleš: *Lexikon světových dějin 1492 – 1914*. Praha 2002.

СМОЛІЙ, Валерій Андрійович – СТЕПАНКОВ, Валерій Степанович: *Богдан Хмельницький*. Соціально-політичний портрет. Київ 2009.

SZCZOTKA, Stanisław: *Powstanie chłopskie pod wodzą Kostki Napierskiego*. Warszawa 1951.

ŠINDELÁŘ, Bedřich: *Vestfálský mír a česká otázka*. Praha 1968.

ŠINDELÁŘ, Bedřich: *Vilém Oranžský*. Praha 1968.

ŠUSTA, Josef: *Úvahy o všeobecných dějinách*. Velké milníky. Argo, Praha 1999.

ŠVANKMAJER, Milan – VEBER, Václav – SLÁDEK, Zdeněk – MOULIS, Vladislav: *Dějiny Ruska*. NLN, Praha 1995.

ŠVEC, Luboš – MACURA, Vladimír – ŠTOL, Pavel: *Dějiny pobaltských zemí*. NLN, Praha 1996.

TEPLÍK, Tomáš: *Evropská diplomacie v historických souvislostech od počátků do vypuknutí první světové války, I – II*. Praha 2008 – 2010.

TOPOLSKI, Jerzy: *Polska w czasach nowożytnych (1501 – 1795)*. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości. Poznań 1994.

VAJDA, Stephan: *Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs*. Wien 1980.

VAN DER HORST, Han: *Dějiny Nizozemska*. Praha 2005.

VEBER, Václav – HLAVAČKA, Milan – VOREL, Petr – POLÍVKA, Miloslav – WIHODA, Martin – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: *Dějiny Rakouska*. NLN, Praha 2002.

VLNAS, Vít: *Princ Evžen Savojský. Život a sláva barokního válečníka*. Praha 2001.

WACHOWIAK, Bogdan – KAMIENSKI, Andrzej: *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500 – 1701)*. Poznań 2001.

WANDY CZ, Piotr S.: *Střední Evropa v dějinách*. Od středověku do současnosti. Cena svobody. Praha 1998.

WÓJCIK, Zbigniew: *Jan Kazimierz Waza*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1997.

ODBOČENÍ SEDMÉ:

ABSOLUTISMUS

Vedle problematiky buržoazních revolucí se studium politických dějin nejvíce soustředilo k otázce **absolutismu**. Tato otázka náleží ke klasickým tematickým okruhům jak západoevropských nemarxistických historiků, tak do doby nedávno minulé byla zevrubně zkoumána historiky socialistických zemí. V Československu se aspektům absolutismu teoreticky nejvíce věnovali Bedřich Šindelář, který velmi tendenčně a v duchu normalizace rozvíjel marxisticko-leninské teze v rámci komplexu otázek souvisejících s absolutní monarchií, a Miroslav Hroch, jenž v roce 1986 vyjasnil některé terminologické otázky v kontextu marxistického *studia přechodu od feudalismu ke kapitalismu* (marxistický termín) a pokusil se o definici absolutismu.

Celkovým shrnutím dané problematiky z pozic marxismu-leninismu pak jsou lexikonová hesla v *Bolšoj sovětskoj encyklopedii* nebo např. v českém *Příručním slovníku naučném*, v něm se interpretuje absolutismus jako „*forma vlády, při níž se státní moc soustřeďuje v rukou ničím neomezeného panovníka (krále, císaře)*“. Podle názorů autorů vznikl tento „*historický zjev*“ v epoše rozkladu feudalismu a počátků kapitalismu, tj. přibližně v 17. - 18. století, a nahradil stavovskou monarchii. „*Absolutistické státní zřízení bylo ve většině zemí charakterizováno vznikem byrokratického správního aparátu řízeného z centra, zavedením stálých daní a stálého vojska. Ačkoliv tradiční stavovské instituce upadaly, feudální zřízení zůstalo v podstatě zachováno; panovník sám byl zpravidla též největším feudálem*“. V závěru hesla se čtenář ještě dočte, že absolutismus sehrál v první fázi pokrokovou úlohu, ale později se stal krajně reakčním, protože bránil v rozvoji kapitalistických výrobních vztahů. „*Nakonec byl smeten buržoazními revolucemi*“.

Maďarský historik Erik Molnár vystoupil na mezinárodním historickém kongresu v roce 1965 s marxistickou koncepcí absolutismu, který kompromisně navrhl definovat jako „*politický systém, v němž vykonává státní moc na celém území země svrchovaný panovník prostřednictvím vojensko-byrokratické organizace, která je na něm plně závislá*“.

Z výše naznačených pohnutek popsal absolutní monarchii brněnský marxistický historik Bedřich Šindelář těmito slovy: „*Jde o takovou formu feudální vlády, která je charakteristická*

pro poslední periodu existence feudálního systému. Je to zároveň nejdokonalejší podoba politické centralizace, jaké feudální stát může vůbec dosáhnout. Je charakteristická vytvořením mocného a rozvětveného byrokratického aparátu. Ve srovnání s předešlými způsoby vlády disponuje účinnými donucovacími prostředky, především ve formě stálé armády, policie, soudnictví a systému fiskalismu. Jako každá jiná forma feudálního způsobu vlády je absolutní monarchie účinným orgánem k potlačování a vykořisťování pracujících mas, především rolnictva. Charakteristickým rysem absolutismu je snaha vyvolávat iluzi, jako by absolutní panovník stál nad třídami a byl zdánlivě nezávislý dokonce i na vládnoucí třídě feudálních aristokratů. Vznik absolutismu je umožňován existencí stále výrazněji a intenzivněji narůstajících prvků kapitalistických výrobních vztahů v lůně feudální společnosti, dále pozvolnou přeměnou měšťana z někdejšího příslušníka středověké vrstvy v novodobého příslušníka buržoazní třídy, umožněnou v ovzduší relativní prosperity pro měšťanské podnikání. V onom přerodném procesu přeměny měšťana v buržou nebylo však ještě dosaženo krajní meze, nýbrž vývojového stádia kdesi uprostřed cesty. Kdy totiž rodící se buržoazie nemá ještě sdostatek sil k tomu, aby mohla vznést sama o sobě nárok na uchvácení moci, která se však již v ekonomické oblasti dopracovala takové pozice, která jí umožňuje stavět své vlastní zájmy do protikladu k interesům feudální vládnoucí třídy. V naznačeném stadiu, kdy dochází k relativní rovnováze třídních sil mezi feudální aristokracií a mezi nastupujícím měšťáctvem, přichází vhodná chvíle zřízení absolutní monarchie, která může využívat existujících rozporů mezi šlechtou a měšťanstvem. Absolutní monarcha a jeho úzcí spolupracovníci se mohou střídavě opírat hned o jedny, hned zase pro změnu o druhé, a pomocí takto naznačené lability zabezpečují relativní stabilitu pro absolutistický režim. Ten však i takto zůstává v první řadě formou feudální diktatury, jednající zároveň v zájmu feudální aristokracie, která byla v měnících se historických podmínkách, za probíhajícího procesu rozkladu feudalismu a za narůstajících i zosťrujících se třídních bojů přinucena smířit se s absolutní monarchií a s jistým okleštěním svých politických aspirací, aby takto v absolutismu našla garanta pro své aristokratické výsady a zároveň i záruku pro své postavení vládnoucí třídy ve společnosti“.

Velkou pojmovou přesností a jasností se vyznačuje Hrochův rozbor absolutistického politického systému, který se „rodil v podmínkách vnitřních otřesů“ pozdně feudální společnosti, „jímž můžeme dát souhrnně název krize, resp. všeobecná krize“. A svůj velmi fundovaný výklad uzavřel na této představě absolutismu, byť vycházející z principů marxisticko-leninské metodologie: „Absolutismus považuji za politický systém, jímž pozdně

feudální společnost (resp. její politicky určující složka) reagovala na růst významu nových, netradičních prvků ve výrobě a společnosti (výroba zboží, tržní vztahy, růst významu kupeckého kapitálu, nové formy podnikání), které se dostávaly do rozporu s tradičními feudálními poměry. v souvislosti s tímto vývojem docházelo k otřesům, které uváděly tradiční feudální společnost do krizových situací, poněvadž nové prvky v oblasti výroby a směny jednak ovlivňovaly staré rozpory typické pro feudalismus (poddaní proti vrchnostem, šlechta proti panovníkovi, města proti šlechtě, světská moc proti moci církevní), jednak uváděly v život rozpory nové. Tyto nové rozpory vyplývaly z nerovnováhy mezi rozvojem výroby a obchodu a převahou nadvlády mimoekonomického přinucení a kontroly. V podmínkách krize pozdně feudální společnosti otevíral absolutismus jednu z možných cest k překonání krize tím, že integroval nové nesytemové prvky do starého systému a zároveň pevnou rukou zabránil zostřování vnitřních rozporů - alespoň na jistý čas. Relativní osamostatnění státní moci vytvářelo zároveň možnost pro provádění zásadních reforem starého systému“. Jak je patrné z ukázek obou českých autorů, neexistovala ani v diskusi o absolutismu mezi marxisticky zaměřenými historiky v 70. a 80. letech názorová shoda. Svě teze o genezi a definici absolutismu opřel Miroslav Hroch o výzkumy v hospodářské oblasti. Vycházel z pozorování rozkladu feudální společnosti, resp. *z obecné a konečné krize feudální společnosti*, ze sledování nových prvků v oblasti výrobních sil a organizace výroby (manufakturní výroby) a převahy kupeckého kapitálu.

Je pozoruhodné, že zájem o tuto otázku neustal a byl živý i v roce 1988, kdy na stránkách komeniologického časopisu hledaly Kristina Kaiserová a Julie Šebelová „*společného jmenovatele pro procesy a změny, které 16. a 17. století přineslo.*“ Obě autorky si v závěru rozpravy odpověděly na otázku: *Absolutismus ano či ne?* Těmito slovy: „*Tohoto společného jmenovatele však nelze spatřovat v zavedení pojmu absolutismus, který se nutně odhaluje pouze jako jev, mající určité podobné rysy (panovník s určitou pravomocí, vznik některých státních institucí apod.), což vyústuje ve snahu vycházet od obecného ke zvláštnímu, přičemž se však za obecné mylně považuje v podstatě uměle vytvořený pojem. Klíč k chápání složitosti sledované doby bychom viděli mnohem spíše ve všeobecné nutnosti vytváření novodobého státu na pozadí celého komplexu ekonomických, politických a ideologických otázek, přičemž metodologickým východiskem nutně musí zůstat teorie společensko-ekonomických formací.*“ Podle těchto informací by měl zájemce o problematiku absolutismu hledat poučení u klasiků marxismu-leninismu.

Odlíšné názory v diskusi o absolutismu pochopitelně nalezne vnímavý čtenář rovněž mezi historiky, kteří se neztotožnili s marxistickými výklady raně novověkých dějin. Kritice byla podrobena celá řada tezí a hypotéz Rolanda Mousniera, z nichž má pro nás význam především věta, že absolutismus byl naplněním tužeb všeho lidu: „*Absolutismus byl přáním mas, které viděly svou záchranu v koncentrování vlády v náručí jednoho člověka*“. Podle francouzského profesora se panovník ve Francii 17. století již od roku 1609 řídil třemi zákony: 1., „*zákony božími*“; 2., „*pravidly přirozené spravedlnosti*“ a 3., „*základními zákony státu*“. V Mousnierově pojetí absolutistický politický systém ukládal „*králi úctu k přirozeným zákonům Francouzů, k jejich svobodě i vlastnictví... úctu k božímu odkazu*“. A dodává, že moc francouzského vladaře „*byla absolutní v tom smyslu, že i když byla omezována, nebyla kontrolována*“. Ještě v roce 1995 polemicky upozornil Josef Polišenský na jinou Mousnierovu hypotézu, „*že povstání a revolty proti předurčenému řádu byly způsobovány jednotlivci, nespokojenými se svým postavením v daném společenském řádu*“. Kdybychom přijali Mousnierovy názory, „*museli bychom odsoudit všechna stavovská povstání XVI. a dalších století...*“

Své názory ke komplexu otázek o absolutismu a krizích naznačil i dánský historik Niels Steensgaard, jenž hledá řešení ve vykonstruovaném modelu Lane-van Klaverna (podle Frederica C. Lane a Jacoba van Klaverna), protože v tato koncepcie odhalila korupci v protoindustriálním společensko-politickém systému. Z tohoto pojetí plyne, že korupce úředníků v 17. století nebyla žádným protiprávním přestupkem, ale považovala se za součást úředních jednání.

Marxistická interpretace absolutismu neuspokojila ani tvůrce originální sociologické teorie *civilizačního procesu* Norberta Eliase. O jeho dílo *Über den Prozess der Zivilisation* (1939) vzrůstá zájem teprve od konce sedmdesátých let a představuje v soudobé sociologii nepřehlédnutelný proud. Eliasovy studie a knihy často zasahují do jiných specializovaných vědeckých oborů, mimo jiné i do historie. V našich úvahách je Norbert Elias zajímavý už tím, že je rodákem ze slezské Vratislavi (*22. 6. 1897 - + 1. 7. 1990 Amsterdam) a že se ve francouzském exilu věnoval sociologickému zkoumání dvorské, absolutistické společnosti Francie 17. a 18. století. Zabýval se ve svém habilitačním spise *Der höfische Mensch* strukturami moci a jejího symbolického řádu, vztahy na královském dvoře a především civilizací v prostředí francouzské dvorské společnosti.

V Eliasově případě narážíme na jev, který političtí sociologové nazývají *křížové tlaky*, šlo totiž o „*královský mechanismus*“, udržující v dlouhodobé rovnováze síly různých, navzájem si konkurujících jednotek. Tuto křehkou rovnováhu mezi znesvářenými stranami udržuje francouzský absolutistický panovník tak, aby měl z tohoto napětí vždy vlastní prospěch. Vzájemně drží v šachu jak šlechtu, tak i nastupující měšťanstvo. Není to bipolární zápas ve smyslu třídního boje, ale multipolární, komplexní, struktura společenských napětí královského dvora Ludvíka XIV. a Francie 17. století. „*Jednotliví soupeři jsou nepoměrně silnější než panovník, ale tím, že táhnou za lano z opačných stran, sílí ruka vladaře a ten využívá vzájemné přetahování ve svém zájmu. Každá ze stran může vynaložit značné úsilí, a přesto nemusí druhou stranou pohnout. Osoba, která je schopna uplatnit vlastní omezenou sílu zprvu na jedné a potom na druhé straně, může kontrolovat celý zápas. Tato osoba však současně musí dbát i na to, aby napětí nepolevovalo a aby žádná ze stran nezískala výraznější výhodu. Má-li tento aparát fungovat bez problémů, je třeba s ním zacházet mimořádně opatrně...*“

I když Elias použil zjednodušeného procesu *přetahování lanem* v absolutistickém státě, v němž se šance zejména u královského dvora rozdělují na základě darování, propůjčení, intrik, politikaření, pochlebování a vzájemné korupce. Celý tento absolutistický mechanismus, jenž stabilizoval stát v 17. století, se zhroutil až za Francouzské revoluce, kdy zápasila nově silná neprivilegovaná vrstva buržoazie proti stavovské společnosti, tzn. že bojovali i proti společnosti měšťanských dvorních úředníků, privilegovaných obchodních gild a řemeslnických cechů. (Čili opět se nejedná o zjednodušený třídní boj v duchu marxistickoleninské teorie!)

Myšlenky a podněty obsažené v dílech sovětských a ruských badatelů (S. D. Skazkina, A. N. Čistozvonova, M. A. Barga, B. F. Poršněva a A. D. Lublinskoje), českých (M. Hrocha, B. Šindeláře), polských (J. Baszkiewiczze, W. A. Serczyka), francouzských historiků (R. Mousniera, R. Mandroua, V. L. Tapiého) a mnohých dalších vědeckých pracovníků evropské a světové historiografie (např. Perry Andersona) představují významný, inspirativní a nepřehlédnutelný příspěvek, byť i polemický, k rozvoji zkoumání historie raně novověkých absolutistických států. V českém prostředí hodnotu historických prací publikovaných v období socialismu prověřil čas a zejména další badatelská činnost.

Je třeba do tohoto nástinu promítnout i tu skutečnost, na kterou v roce 1997 upozornil Josef Petráň. Z jeho pohledu není sporu o tom, že „ *absolutismus je pojem široký a z hlediska dějinné funkce rozporuplný a proměnlivý*“. Autor referátu zdůraznil, že pokud tento široký pojem „*nechápe jako funkční strukturu, působící v konkrétních politických a sociálních interakcích zcela rozdílně, je sám o sobě jako hodnotící pojem dějepisu zhola k ničemu. Fenomén habsburský absolutismus bez konkrétního časového vymezení může mít snad jediný určující znak, tím je zřetel na prospěch dynastie Habsburků v imperiálním programu evropském, což není žádnou specifickou výjimkou.*“

Dále je zapotřebí ještě upozornit na **typologii evropského absolutismu**, protože se jednotlivé státy v průběhu své existence lišily, ať již v progresivním, pozitivním, regresivním a záporném slova smyslu, či politickém charakteru apod.:

I. Čistozvonova typologie:

- a) **klasický absolutismus** v západní Evropě, který odpovídal Engelsově charakteristice o rovnováze sil mezi feudály a nastupující buržoazií;
- b) typ absolutismu, který se prosadil působením „*vnějšího faktoru*“ - „*vlivem obecně se šířící tendence přechodu od feudalismu ke kapitalismu v celoevropském měřítku*“ (jedná se země střední a východní Evropy).

II. zjednodušené třídění podle protikladů a náboženství: (podle paušálního tvrzení):

- a) pokrokový absolutistický stát;
- b) reakční, někdy parazitující absolutistický stát;
- c) katolická absolutní monarchie.

III. Mousnierova klasifikace:

- a) **západoevropské absolutní monarchie**, v nichž velká úloha připadla měšťanstvu;

b) *absolutní monarchie realizované na východ od řeky Labe*, kde měla naprostou převahu statkářská šlechta.

Mousnier navíc rozlišuje absolutní monarchie do čtyř *stadií*:

první se vyznačuje řízením státu pomocí rad, kurií a institucí soudního charakteru (např. Anglie za Jindřicha VII., nebo Francie za Karla VIII.);

druhé vykazuje řízení pomocí kabinetu, státních sekretářů a administrativních kolegií (např. Anglie za Alžběty I., Francie od Jindřicha II. až po Ludvíka XIII., Španělsko za vlády Filipa II.);

třetí se projevuje osobní vládou panovníka s pomocí ministrů zcela závislých na jeho vůli (Francie Ludvíka XIV.);

čtvrté stadium je osobní králova vláda za přispění výborů nebo kabinetů ministrů, kterým panovník svěřuje řízení zvláštních vládních referátů, ale ponechává si při tom konečné rozhodnutí pro sebe (např. vláda Ludvíka XV.).

IV. Šindelářovo rozdělení:

a) relativně pokrokový *tudorovský* typ, který v podstatě skončil s popravou Stuartovce Karla I. v roce 1649;

b) reakčnější *španělský* typ, jeho charakteristickým rysem byla jeho zvlášť silná vyhrocenost proti měšťanstvu.

Autor dále rozlišuje tyto modely (varianty) absolutismu:

a) reakční stuartovsko-španělský typ, který vystřídal v Anglii pokrokový tudorovský typ;

b) relativně pokrokový richelieuovsko-tudorovský typ byl nahrazen reakčním španělsko-ludvíkovským modelem francouzského absolutismu.

Rovněž B. Šindelář rozlišuje vývojové fáze absolutní monarchie do tří stupňů:

raný, vrcholný a úpadkový stupeň.

V uvedeném přehledu záměrně vynecháváme *osvícenský absolutismus*, jenž není předmětem našich úvah o 17. století. Na tomto místě se však pokusíme o vlastní schéma rozdělení evropského absolutismu:

francouzský absolutismus - dlouhodobě se rozvíjel od dob vlády Františka I. a Jindřicha II., dostal se do krize v polovině 17. století v éře frondy a jeho výsledkem je absolutismus Ludvíka XIV. Spolutvůrci francouzského absolutismu jsou především Richelieu a Colbert, kteří se v mnohém poučili z vývoje zemí, které se již vydaly cestou kapitalismu (Nizozemí a Anglie). Jeho existence je podmíněna jak faktorem španělského (habsburského) hegemonismu, tak i vnitropolitickými krizemi, a to včetně náboženských válek v 16. století. V podstatě se jednalo o recept na východisko z krize a vnějšího ohrožení celistvosti státu, i když to nejsou všechny aspekty. Někdy se uvádí termíny *ministerský*, nebo *dvorský absolutismus*;

ruský absolutismus - jeho genezi sledují ruští, ukrajinští a polští historikové od počátku 16. století (prvních carů, zejména Ivana III.) až po mezinárodní postavení Ruska za éry Petra I. Velikého. Důležitým mezníkem v procesu formujícího se ruského absolutismu byl rok 1649, kdy byl zveřejněn právní dokument *Sobornoje uloženiye* a kdy byla práva staré bojarské aristokracie okleštěna. V celém procesu zrození ruského absolutismu a centralizace sehrála zásadní roli pravoslavná církev. Na genezi ruského absolutismu měly do značné míry vliv i tyto faktory: dědictví Kyjevské Rusi, model vlády Mongolů, elementy asiatismu a despotická brutálnost. Řada ruských a dříve především sovětských historiků považuje druhou polovinu 17. století v Rusku za počátek vývoje tamního kapitalismu a zrod ruské buržoazie. O takové hypotéze má autor tohoto schématu určité pochybnosti, které ovšem v tomto bodě nehodlá v žádném případě řešit;

saský absolutismus – Sasko se dokázalo v průběhu 16. století konstituovat ve významnou součást politické mapy německé říše, ve významný teritoriální stát (teritoriální stát je termín užívaný pro v podstatě plně funkční stát v rámci německé Svaté říše). Saská státní moc byla na konci 16. a počátkem 17. století do značné míry opřena o rovnováhu prvků společenského systému. Specifika ekonomiky spočívající v mnohotvárnosti forem měla odpovídající spektrum ekonomicky činných vrstev. Tato hospodářská i sociální skutečnost se odrážela v politické tvářnosti země spolu s reformací, jež prosákla do každodenního myšlení. Stavovská opozice stejně jako většina kurfiřtů se snažila o udržení statu quo, jenž jí vyhovoval. Zároveň stavové nesměli ztratit tvář principiálních obhájců svých práv a privilegií. K tomu jí ovšem ve většině případů stačila vystoupení na půdě zemského sněmu;

španělský habsburský absolutismus - je především spjat s představou *universální říše*. Model absolutní monarchie - *imperium absolutum* - byl zakotven v mediteránní oblasti italsko-španělské v těsné souvislosti s humanisticko-katolickou civilizací. Hlavními protagonisty tohoto systému byli Karel I. a zejména Filip II., kteří spatřovali hlavní oporu ve špičkách aristokracie - *grandech*. Tito panovníci byli vždy hrdi na svůj přídomek - král katolický (*il Rey Católico*) a jejich vláda podporovala neblaze proslulou *španělskou inkvizici*. S aspiracemi habsburských španělských panovníků těsně souvisí výbojná válečná politika a mezinárodní rozbroje;

rakouský habsburský absolutismus - náleží v české historiografii k nejrozpornějším tématům. Z českého zorného úhlu se nadvláda habsburského absolutismu jeví jako negativní. Středoevropští Habsburkové nedokázali - na rozdíl od západoevropských absolutistických monarchií - v rámci svého soustátí vytvořit jednotný státní národ, nýbrž mnohonárodnostní monarchii plnou rozporů. Česká veřejnost má dodnes stereotypní představu pobělohorské absolutistické éry jako o době poroby a „*temna*“. Přesto se habsburská absolutistická monarchie vydala na cestu vzestupných trendů ať již v ekonomické sféře, nebo v mezinárodním ohledu jako středoevropská velmoc. V tomto směru je zapotřebí vidět poměrnou stabilitu vývoje monarchie a pevnou státní organizaci. S obdobím habsburského absolutismu se budou muset čeští historikové i široká veřejnost dlouhodobě v interpretaci národních dějin vyrovnávat. K dosažení objektivnějšího pohledu na pobělohorskou dobu si ještě řadu let počkáme, protože ani na konci 20. století se mnozí čeští historikové nevyhnuou v důsledku jakýchkoliv forem „*služebnosti*“ extrémním názorům.

Při našich úvahách a klasifikaci evropského absolutismu jsme leckteré aspekty mohli opomenout a některé i více rozvíjet. Možná, že se jisté skupině čtenářů bude zamlouvat dosavadní přežívající marxistické interpretace, jiným zase pohledy francouzských historiků a v neposlední řadě dalším zájemcům Eliasovo sociologické myšlení při zkoumání chování mocenské elity za vlády Jindřicha IV. Navarského nebo Ludvíka XIV. Vedle pozorování každodenního života francouzské společnosti 17. století, líčení dvorských rituálů a etikety bude muset nestranný pozorovatel hledat odpovědi na klíčové otázky prosazení absolutismu i v jiných oblastech lidské činnosti, které se mu v archivních pramenech nabízejí. V každém ohledu byl absolutismus antipólem stavovství, který některé prvky stavovského modelu do svého systému integroval. V českém případě byl celý proces jednoznačně vyřešen porážkou protihabsburského stavovského odboje na Bílé hoře a vydáním *Obnoveného zřízení zemského*.

Dodejme jen, že absolutismus byl jen jednou z alternativ na řešení nestability, otřesů, chaosu a rozporů uvnitř jednotlivých evropských zemí a že měl protiváhu nejen v nizozemském stavovském modelu, ale také v polsko-litevské šlechtické formě státu, v Benátské republice, v turecké despotii, či ve švýcarské konfederální koncepci státu. Ani v tomto případě nehodlá autor eseje nastolit závěrečnou a jednoznačnou definici absolutismu, ba ani diagnosticky neurčí definitivní řešení již tak dlouholetého historiografického problému, jakým je vedle obecné krize 17. století diskuse o absolutismu.

Historiografie se ale v devadesátých letech 20. století také od absolutismu odklání. Zejména monografie Nicholase Henshalla nazvaná *Mýtus absolutismu* z roku 1992 vyvolala diskusi, jež zpochybnila absolutismus jako pojem pro epochu. Ale jak již to bývá, objevil se problém, jak jej nahradit, v podstatě se na stole objevily spíše sporné návrhy – např. pojem baroko. Popřípadě se hovoří pouze o 17. století. Takže se nakonec ukazuje, že pojem absolutismu, jakkoli vnímán, jak výše uvedeno, je sotva nahraditelný.

Absolutismus je také důležité vnímat z hlediska státní moci. Všechny státy se od 16. století musely pokusit o transformaci jejich forem. Selhání v této oblasti se mohla stát i likvidačním faktorem, jak se to ukázalo v případě dělení Polska na konci 18. a počátkem 19. století. Jedná se o následující faktory, které se samozřejmě v různých zemích prosazovaly s odlišným efektem:

- Stát směřuje k monistickému ideálu vládnoucího suveréna, přičemž je snaha zlikvidovat či alespoň oslabit všechny mocenské mezistupně (stavovské instituce především).
- Profesionalizace vlády, šlechta sice zůstává ve vedení úřadů, ale již to není vedlejší činnost (jednou za rok vysypání truhly s listinami), správou země se také stále více zabývá profesionální byrokracie
- Prosazuje se stále více moderní systém daní, vedle přímých daní se objevují daně nepřímé (spotřební např.)
- Důležité je prosazení stálé armády, její vybudování (rekruti, vojenské školství, schopné vedení, zásobování, ošacení apod.) sice není jednoduché, ale financování je součástí státního rozpočtu, tudíž netřeba o něm neustále vyjednávat se stavy.

Poznámka z hlediska *konfesionalizace*: Období, kterým se zabýváme, je samozřejmě ještě plně obdobím konfesním. To znamená, že veřejný a soukromý život (tehdy ne tak striktně odlišeno jako dnes) byl nesen v duchu náboženských otázek. Ty samozřejmě hrály velkou roli i v zákonodárství, ve státní politice a mezistátních vztazích, které často byly velmi napjaté a vedly až k náboženským válkám. Jedná se o období, kdy bylo také formulováno mnoho konfesí: Confessio Augustana, Confessiones Helveticae, Confession de Foi, professio fidei Tridentina,...

Literatura:

ANDERSON, Perry: *Lineages of the absolutist state*. London – New York 1979.

BAĐURA, Bohumil: *K problému španělské absolutní a „universální“ monarchie v 17. století*, Časopis Matice moravské 77, 1958, s. 375 – 382.

BARUDIO, Günter: *Das Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung 1648–1779*. Frankfurt am Main 1981.

BRAUDEL, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris 1966; polsky: *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, I – II. (1. Vydání, Gdańsk 1976) Warszawa 2004.

COSANDEY, Fanny – DESCIMON, Robert: *L'absolutisme en France. Histoire et historiographie*. Paris 2002.

CZOK, Karl: *Am Hofe August des Starken*. Leipzig 1989.

ELIAS, Norbert: *Die höfische Gesellschaft*. Frankfurt am Main 1969; česká verze: *O procesu civilizace*, I: Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na Západě. Argo, Praha 2006; II: Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace. Argo, Praha 2007.

HENSHALL, Nicholas: *The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*. London 1992.

HRBEK, Jiří: *Evropa a absolutismus v 17. a 18. století (1648 – 1789)*. Praha 2012.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

HROCH, Miroslav: *Buržoazní revoluce v Evropě*. Praha 1981.

HROCH, Miroslav: *K problémům definice absolutismu a jeho geneze*, In: Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě 17.–18. století. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 3, Praha 1989, s. 9 – 22.

HUBATSCH, Walther: *Das Zeitalter des Absolutismus 1600 – 1789*. Braunschweig 1962.

KAISEROVÁ, Kristina – ŠEBELOVÁ, J.: *Příspěvek k otázce vzniku novodobého státu. Absolutismus ano či ne?*, Studia Comeniana et historica 18, 35, 1988, s. 64 – 70.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).

PÁNEK, Jaroslav: *K úloze byrokratizace při přechodu od stavovské k absolutní monarchii*. In: Historická úloha absolutismu ve střední Evropě 17. – 18. století. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3, Praha 1989, s. 75 – 85.

ŘEZNÍK, Miloš: *Sasko*. Praha 2005.

ŠINDELÁŘ, Bedřich: *Třídně politické aspekty absolutní monarchie v 16. – 18. století*, Československý časopis historický 24, 1976, s. 564 – 599.

ŠUSTA, Josef (ed.): *Bronzová skála moci státní 1650 – 1789*. In: Dějiny lidstva od pravěku k dnešku, VI. Praha 1939.

14. ZÁVĚREM:

STOLETÍ ZLATÉ, ŽELEZNÉ, SMUTNÉ, BUŘIČSKÉ NEBO STOLETÍ OBECNÉ KRIZE?

„Ještě v nedávné době mohl politický historik považovat za vhodné měřítko den nebo rok. Čas byl součtem dnů. Avšak cenová křivka, demografický růst, pohyb mezd, kolísání úrokové míry, sledování výroby (spíš teoretické než praktické) či podrobná analýza ekonomických pohybů vyžadují mnohem širší měřítko.“ (Fernand Braudel, *La longue durée*-Dlouhé trvání).

Kromě území Francie byla v Evropě 17. století patrná demografická obecná stagnace růstu obyvatelstva a celkový počet obyvatel se odhaduje na 100 milionů. Příčinou katastrofální úmrtnosti byly války, epidemie a hladomory. Jedním z kolektivních psychologických momentů byl strach ze smrti.

Po roce 1630 ochabl příliv amerického zlata na evropskou pevninu a na konci 17. století se takřka zastavil. Podle západoevropských historiků se právě obecnou krizí, jež měla kulminační bod mezi roky 1660 - 1680, zpomalil rozvoj kapitalismu. Poklesla i agrární výroba v důsledku nepříznivých klimatických podmínek, minimálního technického rozvoje, snížení počtu obyvatel a v neposlední řadě poklesu cen na trhu.

Jediný sektor, který prožíval vzestup, byl obchod, postupně přesunutý z oblasti Středomoří na atlantské pobřeží. Západoevropské státy zakládaly obchodní společnosti a chránili si formou celních opatření obchodní politiku před konkurencí jiných zemí. Na konci století se prosazuje jako ekonomická doktrína merkantilismus a průvodním jevem je industrializace (resp. protoindustrializace).

Vytváří se mohutná koloniální impéria jednotlivých západoevropských států, z nichž má v tomto století dominantní postavení Nizozemí, které prožívá naopak ve svých dějinách „Zlatý věk“. Role nizozemské Východoindické společnosti, založené v roce 1600, je i pro nezasvěcené současníky udivující.

Anglická revoluce vytvořila ze své země stabilní konstituční monarchii, která v ekonomickém vývoji zastínila na konci 17. století holandské úspěchy a stanula v čele mezinárodního námořního obchodu. V zámoří si vybudovali Angličané obrovské impérium a londýnská *City* se stala nejvýznamnějším peněžním střediskem na světě.

Války, hladomory, dynastické krize vyvolávaly nejen v Evropě, ale také v zámoří celou řadu různých nevolnických bouří, povstání a hnutí odporu. V této souvislosti vrcholí na evropském kontinentu stavovská hnutí, podobně jako polarizace mezi urozenou aristokracií a bohatou buržoazií. Ve většině evropských zemí se prosazuje absolutismus, jenž vnesl i pozitivní prvky do vývoje některých států.

Vzdor krizovým jevům se progresivně rozvíjelo vedle baroka také vědění (předchůdce moderní vědy). Mechanistické pojetí narušilo monopol aristotelovské koncepce světa a vyvrcholilo v myšlenkách Galilea, Descartese a Newtona. Jejich model pominul až ve 20. století s nástupem Einsteinových teorií relativity a s kritikou stoupců postmoderny.

V pojetí marxistických historiků je 17. století obdobím přechodu od feudalismu ke kapitalismu. Kapitalismus je bezesporu také historický jev představující podle zakladatele školy Análů jednu z etap dlouhého trvání. Z Braudelova pohledu vykazoval západoevropský obchodní kapitalismus, který přibližně trval od 16. do poloviny 18. století, tyto tendence a obecně platná pravidla: *„Po celá staletí závisela ekonomická činnost na demograficky nestálém obyvatelstvu, jak to potvrzují období velkých úbytků v letech 1350 - 1450 a bezesporu i v letech 1630 - 1730. Po dlouhá staletí dopravu ovládala voda a loď, přičemž pevnina se považovala za jakousi podřadnou dopravní cestu. Evropský rozvoj se odehrával v pásu pobřežního území, s několika výjimkami potvrzujícími pravidlo (trhy v Champagne, které upadaly již na počátku tohoto období, v 18. století trhy v Lipsku). Pro tento systém bylo kromě tohoto charakteristické výjimečné postavení kupců, funkce drahých kovů-zlata, stříbra i mědi, jejichž význam zeslábl až s rozvojem úvěrů počátkem 16. století, dále opakované dopady zemědělských krizí, vratká základna hospodářského života a nakonec i na první pohled disproportionální úloha dvou velkých obchodních cest - obchodu ve Středomoří a s Orientem ve 12. - 16. století a obchodu s koloniemi v 18. století.“*

Pro badatele i zainteresované zájemce je to, co se ve zmiňovaném století odehrávalo, nesmírně zajímavé a v leckterém případě i aktuální. Hobsbawmova teze obecné krize je

mnohými historiky používána s určitou velkorysostí, s různým stupněm výkladu a v literatuře se značnou frekvencí. Pro valnou část marxisticky zaměřených historiků nebyla pro vysvětlení procesu přechodu od feudalismu ke kapitalismu natolik zásadní, že by zasluhovala takovou rozsáhlou diskusi. Pro náš výklad však měla jeden pozitivní aspekt, že jsme mohli v této souvislosti osvětlit čtenáři výstižněji některé historické události, procesy, disfunkce ve vývoji raného novověku a v jeho klíčových sférách. Jistě můžeme zvážit, zda je Hobsbawmem a dalšími historiky hájená hypotéza krize adekvátní realitě 17. století? Ovšem autor těchto řádků se necítí být kompetentní kritizovat zpracování mnohoznačné a těžko prokazatelné teze či termínu obecná krize a odmítá jako i v jiných případech vyhledávat jakékoliv jednoznačné a definitivní závěry. Zájemce o dějiny raného novověku si sám musí vytvořit na námi sledovanou problematiku názor a z úhlu svého filosofického pohledu a stavu znalostí pochopit, zda-li se jedná o nadbytečný problém, nebo zda-li je termín nosný a užitečný. Možná, že teprve s odstupem času historikové pronesou nad nejdiskutabilnějším, módním, podezřelým a složitým pojmem, který vzbuzuje dojem otřesu a nahromadění ekonomicko-sociálních protikladů, zásadní shody a závěry. Odpověď na celou problematiku musí historikové hledat nejen v přitažlivých hypotézách, nýbrž také v archivním materiálu. A tady se potvrdí v plném slova smyslu výrok Luciena Febvra: „*Historik není ten, kdo ví, nýbrž ten, kdo hledá ...*“

Literatura:

BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

BRAUDEL, Fernand: *Dlouhé trvání* (La longue durée). CAHIERS DU CEFRES, Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie, No. 8, Praha 1995, s. 143 – 188 (org. francouzsky: *Histoire et science sociales: la longue durée*. Annales E.S.C., č. 4, 1958, Débats et Combats, s. 725 – 753; *La longue durée*. In: Braudel, Fernand: *Écrits sur l'histoire*. Paris 1969, s. 41 – 83; polsky: *Historia i trwanie*. Warszawa 1999 (původní vydání: Warszawa 1971).

BRAUDEL, Fernand: *Dynamika kapitalismu*. Praha 1999 (francouzsky: *La dynamique du capitalisme*. Paris 1985; org. anglicky: *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, 1976).

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).

The General Crisis of the Seventeenth Century. Edd: Geoffrey Parker – Lesley M. Smith. London 1978.

15. CHRONOLOGICKÝ PŘEHLED DAT A UDÁLOSTÍ

1600 v Římě upálen Giordano Bruno

1601 – 1604 krutovláda císařského velitele Jiřího Basty v Uhrách

1602 Nizozemská východoindická společnost

1603 smrt anglické královny Alžběty I., nástup skotského krále Jakuba

1604 – 1606 povstání Štěpána Bočkaje

1605 Prachové spiknutí ve Westminsteru

Štěpán Bočkaj zvolen sedmihradským knížetem

1606 Bolotnikovo povstání na Ukrajině

23. 9. Vídeňskou mírovou smlouvou Habsburkové přislíbili respektovat práva uherských protestantů, první protihabsburský uherský odpor skončil kompromisem

11. 11. Žitvatorocký mír (Zsitva-Torok) mezi císařem a Turky
smrt knížete Bočkaje

1607 obsazení Donauwörthu Maxmiliánem Bavorským

Založení Virginie

1608

Francouzi založili Québec

14. 5. vznik protestantské Unie říšských knížat a stavů

25. 6. Libeňská smlouva

1608 – 1619 vláda krále Matyáše II. v Uhrách

1609

Uzavřeno dvanáctileté příměří mezi Španělskem a Spojenými nizozemskými provinciemi

Maurové vyhnáni ze Španělska

25. 6. Česko-slezská konfederace

9. 7. Rudolfův majestát

10. 7. vznik Katolické ligy

20. 8. Rudolfův Majestát pro Slezsko

1609 – 1614 spor o jülišsko-klévské dědictví, ukončen 12. 11. 1614 Xantenskou smlouvou

1610

Polský král Zikmund III. Vasa obsadil Moskvu

Fridrich V. Falcký kurfiřtem

14. 5. Zavražděn francouzský král Jindřich IV.

1611

Kalmarská válka: Kristián IV. proti Švédsku

30. 1. vpád Pasovských do Čech

30. 10. Gustav II. Adolf švédským králem

23. 5. zvolili stavové zemí Koruny české Matyáše za českého krále

1612

13. 6. Matyáš císařem

1613

Gabriel Bethlen (Bethlen Gábor) sedmihradským knížetem

Amsterdamská burza

1614 smlouva z Xanten

1614 – 1617 švédsko-ruská válka, ukončená stolbovským mírem

1615 Nizozemci obsadili Moluky

1616 umírá Shakespeare a Cervantes

1617

Švédsko-polská válka

9. 3. Stolbovský mír mezi Švédskem a Ruskem

29. 6. Ferdinand Štýrský přijat a korunován za českého krále

1618

6. 3. I. sjezd českých protestantských stavů v pražském Karolinu

21. 5. II. sjezd protestantských stavů v pražském Karolinu

Třicetiletá válka

23. 5. Pražská defenestrace

1. perioda: Česko-falcká válka 1618 – 1625

24. 5. ustavení českého direktoria

26. 6. sněm moravských stavů v Olomouci

31. 7. Česká konfедераční akta

12. 10. Vratislavský sněm - Slezsko se připojuje k protihabsburskému odboji

9. 11. vítězství stavovských jednotek při střetnutí u Lomnice nad Lužnicí

21. 11. Mansfeld dobyl Plzeň

počátek prosince - Thurnova vojenská intervence do Rakous

15. 12. sněm moravských stavů v Brně

1619

založení Girobanky v Hamburku

27. 2. rozhodnutí nizozemských generálních stavů o finanční pomoci českým povstalcům

20. 3. smrt císaře Matyáše II.

duben – stavové Horní Lužice se připojili k povstání

18. 4. Thurnova kampaň na Moravu

2. 5. Brněnský převrat – připojení stavovské Moravy k povstání

10. 5. Thurnovo tažení do Rakous

31. 5. obléhání Vídně protihabsburskými jednotkami

10. 6. bitva u Záblatí

14. 6. ústup stavovských jednotek z Rakous

23. 7. svolání generálního sněmu zemí Koruny české

31. 7. konfederace stavovských zemí s volitelným panovníkem

5. 8. bitva u Věstonic

6. 8. počátek odboje sedmihradského knížete Bethlena

16. 8. hornorakouští a dolnorakouští stavové vstoupili do konfederace

19. 8. sesazení Ferdinanda II. z českého trůnu, na generálním sněmu čeští stavové prohlašují Ferdinandovu volbu za neplatnou

26. 8. volba Fridricha Falckého českým králem

28. 8. volba Ferdinanda II. císařem – Frankfurt n. M.

9. 9. korunovace Ferdinanda II. na římsko-německého císaře

15. 9. zahájení Buquoyova ústupu z Čech

8. 10. tajná spojenecká smlouva mezi císařem a Maxmiliánem Bavorským

23. 10. zahájení společné kampaně česko-moravsko-uherských vojsk na Vídeň

4. 11. korunovace Fridricha Falckého českým králem

listopad - boje před Vídní

5. 12. ústup Bethlena Gábora od Vídně

1620

15. 1. uzavření česko-uherského spolku

březen - generální sněm v Praze – uzavření česko-rakousko-uherské konfederace

21. 3. smlouva mezi Ferdinandem II. a kurfiřtem Janem Jiřím Saským

13. 4. porážka stavovského vojska u Sitzendorfu

3. 7. Ulmská dohoda – o neutralitě Unie protestantských říšských knížat a stavů

24. 7. zahájení vojenské kampaně ligistické armády do Horních Rakous – ofenzíva na Linec

20. 8. kapitulace hornorakouských stavů

27. 8. sedmihradský kníže Bethlen je v Banské Bystrici zvolen uherským králem

září - zahájena ofenzíva císařské a ligistické armády z Podunají na Prahu

10. 9. španělské velení zahájilo ofenzívu na území Dolní Falce (Spinola)

13. 9. saská vojska oblehla Budyšín

8. 11. bitva na Bílé hoře

9. 11. Fridrichův odchod do Slezska

konec listopadu – saská okupace Dolní Lužice

23. 12. Zimní král opouští země Koruny české, odchod česko-falckého královského dvora do Haagu

1621

1621 – 1665 Filip IV. španělským králem

9. 1. 1621 – 1623 Řehoř XV. papežem

23. 1. říšský acht na krále Friedricha

únor - drážďanský akord

20. 2. zatčení předních osobností povstání

28. 2. císaři se vzdalo Slezsko

3. 3. kapitulace Horní Lužice

červen - vypršelo dvanáctileté příměří mezi Nizozemím a španělskými Habsburky

21. 6. poprava 27 předáků protihabsburského odboje na Staroměstském náměstí v Praze

13. 7. zahájení vojenské kampaně Jana Jiřího Krnovského

25. 7. vítězství vojenských jednotek Jana Jiřího Krnovského u Nového Jičína

září - valašské povstání

16. 9. dobytí Rigy Gustavem II. Adolfem

14. 11. pád Tábora

13. 12. první protireformační dekret, z českých královských měst vypovězení nekatoličtí duchovní

1622

konec prosince 1621 - 6. 1. Mikulovský mír, Bethlen se vzdal uherského královského titulu

3. 2. Generální pardon

23. 2. pád Třeboně

6. 5. bitva u Wimpfenu

konec května - pád Zvíkova

20. 6. bitva u Höchstu

28. 10. pád Kladska - poslední stavovské pevnosti

sněm kurfiřtů v Řezně, přenesení falcké kurfiřtské hodnosti na Bavorsko

Olivares prvním ministrem v Madridu

1623

25. 2. Maxmilián Bavorský je veřejně povýšen na kurfiřta

8. 7. 1623 – 1644 Urban VIII. papežem

6. 8. bitva u Stadtlohnu, porážka Kristiána Halberstadtského, zpečetěn osud Dolní Falce

28. 12. patent o mincovní kaladě

1623 – 1624 druhý odboj Gabriela Bethlena a česko-moravské stavovské emigrace

1624

18. 5. císařský patent o vypovídání protestantských duchovních z Čech (rekatolizační patent)

Anglo-francouzská válka

1625

27. 3. Karel I. králem, smrt Jakuba I.

Smrt Mořice Oranžského, Nizozemci poraženi u Bredy

2. perioda: 1625 – 1629 dánsko-dolnosaská válka

Valdštejn se stává císařským vojevůdcem

9. 12. vznik protihabsburské haagské koalice – Nizozemí, Anglie a dánsko-norské království

1626

spolupráce Gabriela Bethlena s protestantskou koalicí, třetí vystoupení sedmihradského knížete

25. 4. bitva u Dessavy

12. 8. vpád koaličních vojsk do Slezska a na Moravu, vytvoření dánské vojenské základny na Opavsku

27. 8. bitva u Lutteru

listopad - povstání hornorakouských sedláků potlačeno Pappenheimovým vojskem

1627

obléhání La Rochelle – 1628 bašta hugenotů kapitulovala

válka o nástupnictví v Mantově

10. 5. Obnovené zřízení zemské pro Čechy

31. 7. rekatolizační mandát pro Čechy - nekatolická šlechta dostává šestiměsíční lhůtu k vystěhování ze země

1628

leden - Valdštejn admirálem Baltského moře

9. 3. rekatolizační mandát pro Moravu

10. 5. Obnovené zřízení zemské pro Moravu

2. 9. bitva u Wolgastu

Švédsko vypovědělo císaři válku
zavražděn vévoda z Buckinghamu

1629

Rozpuštěn anglický parlament

6. 3. Restituční edikt

22. 5. Lübecký mír

Francie prostředkuje mír mezi Polskem a Švédskem

26. 9. Altmarský mír

Francie uzavřela spojenectví proti Habsburkům se Savojskem a Benátskem

císařská vojska zasahují do války o mantovské dědictví

1629 – 1631 velká vlna čarodějnických procesů v Německu a morové epidemie

1630

Den zklamaných v Paříži

12. 11. sněm kurfiřtů v Řezně

Valdštejn je odvolán z funkce císařského generalissima

Witteho bankrot

6. 7. armáda Gustava Adolfa se vylodila v Předních Pomořanech

Jiří I. Rákóczy knížetem v Sedmíhradsku

Epidemie moru v Evropě

3. perioda: 1630 – 1635 švédská válka

1631

23. 1. francouzsko-švédský traktát v Bärwaldu

13. 4. dobytí Frankfurtu nad Odrou švédským vojskem

16. 4. mír uzavřený v Cherascu ukončuje válku o mantovské dědictví

Ferdinand III. si bere za manželku Marii Annu Španělskou, sestru Filipa III.

20. 5. Magdeburk vypleněn Tillyho soldateskou

17. 9. první bitva u Breitenfeldu

15. 11. Praha obsazena Arnimem, vpád saských vojsk do Čech

30. 11. hlavy popravených byly sňaty z Mostecké věže a pietně pohřbeny v Týnském chrámu

prosinec - Valdštejn vytlačuje z Čech saské jednotky

1632

1632 – 1634 Smolenská válka, Polsko napadeno Ruskem

listopad 1632 – 1648 Vladislav IV. Vasa polským králem

velká povstání ve Francii až do 40. let

15. 4. bitva u Rainu nad Lechem

30. 4. zemřel na následky zranění hrabě Johann Tserclaes Tilly

25. 5. Valdštejn se zmocňuje Prahy

3. – 4. 9. švédský výpad u Fürthu, poziční válka u Norimberka

16. 11. bitva u Lützen, smrt Gustava Adolfa, nástup královny Kristiny; 1632 – 1644 vláda královny pod poručnictvím říšské rady, vedené kancléřem Axelem Oxenstiernou

17. 11. smrt Gottfrieda Jindřicha Pappenheima, císařského generála jezdeckva

29. 11. smrt Fridricha Falckého

1633

23. 4. heilbronnský spolek – unie švábských, franských a rýnských protestantských stavů se Švédskem

1634

25. 2. zavražděn Albrecht z Valdštejna v Chebu

léto – sasko-švédský vpád do severních Čech, vyplenění Nymburku

5. – 6. 9. bitva u Nördlingenu, Švédí vyhnáni z jihoněmeckých oblastí, rozpad heilbronnského spolku

vydání spisu Pavla Stránského

1635

1635 – 1659 španělsko-francouzská válka

30. 5. Pražský mír – Sasko a Braniborsko se přidalo na stranu císaře, trvale ztracena obojí Lužice

4. perioda: 1635 – 1648 francouzsko-švédská válka

18. 9. vyhlásil císař válku Francii

1636

císařská armáda vstoupila na francouzské území

4. 10. saská prohra u Wittstocku

první vydání Třanovského kancionálu - Cithara Sanctorum

1637

15. 2. ve Vídni umírá Ferdinand II.

1637 – 1657 Ferdinand III. císařem, již 22. 12. 1636 zvolen německým králem

Španělé ztratili Bredu

Ruská expedice přes Sibiř k Tichému oceánu

1638

2. – 3. 3. bitva u Rheinfeldenu

17. 12. dobytí Breisachu

1639

duben - švédský vpád do Čech, Baner před Prahou; v zimě 1640 švédská vojska opustila zemi

20. 8. zemřel v Gdaňsku barokní básník Martin Opitz, rodák z dolnoslezské Boleslavi

smrt knížete Bernarda Sasko-Výmarského

španělské loďstvo poraženo Nizozemci v britských vodách u Downs

1640

V Anglii tzv. krátký a dlouhý parlament, skotská invaze

1640 – 1688 Fridrich Vilém braniborským kurfiřtem

braniborsko-švédské příměří

říšský sněm v Řezně projednal restituci náboženských poměrů k roku 1627

vzpoury v Katalánsku a v Portugalsku

15. 12. nezávislost Portugalska

1641

Povstání v Irsku

Strafford popraven v Londýně

25. 12. císař Ferdinand III. se dohodl se Švédskem a Francií na jednáních o míru, jež se měla uskutečnit v Münsteru a Osnabrücku

1642

občanská válka v Anglii

Torstensson pronikl do Slezska a na Moravu

31. 5. vítězství Švédů u Svídnice

14. 6. Švédové obsadili olomouckou pevnost

2. 11. druhá bitva u Breitenfeldu

odboj Valachů a jejich spolupráce se Švédy

4. 12. zemřel kardinál Richelieu, Mazarin prvním ministrem

Rembrandt: Noční hlídka

1643

dánský král Kristián IV. a Polsko se přidávají k Habsburkům

francouzské vítězství u Rocroi

1643 – 1715 Ludvík XIV. francouzským králem

1643 – 1645 švédsko-dánská válka

24. 11. bitva u Tuttlingenu

1644

počátek mírových jednání v Münsteru a Osnabrücku

Švédové porázejí Dány

15. 9. 1644 – 1655 Innocenc X. papežem

3. – 5. 8. boje u Freiburgu (Breisgau)

1645

Torstenssonovo tažení do českých zemí

6. 3. bitva u Jankova

5. 5. bitva u Mergentheimu

4. 5. – 23. 8. obléhání Brna

30. 5. Švédové ohrožují Vídeň

3. 8. druhá bitva u Nördlingenu (Allerheim)

švédsko-dánský mír v Brömsebrø

válka o Krétu, Benátčané rozpoutali válku s Osmanskou říší

Cromwell vítězí u Naseby

1646

společná švédsko-francouzská ofenzíva na říšském území urychluje mírová jednání

konec první občanské války v Anglii

1647

Masaniellovo povstání v Neapoli

bavorsko-francouzská jednání

Vilém II. nizozemským místodržícím

1648

v létě pronikla švédská vojska do Čech

červenec – říjen obléhání Prahy, 26. 7. obsazení Malé Strany a Pražského hradu

1. 11. konec švédského obléhání Prahy, ústup vojsk generála Königsmarcka (2. 11.)

v Münsteru uzavřen španělsko-nizozemský mír, uznání nezávislosti Nizozemí

24. 10. podepsání vestfálského míru, návrat ke stavu z roku 1624

Pařížský parlament začal frondu

Druhá anglická občanská válka

1648 – 1670 Frederik III. dánským králem

1648 – 1668 Jan Kazimír Vasa polským králem

Jiří II. Rákóczy sedmihradským knížetem

Chmelnického povstání na Ukrajině

Kozácké vítězství u Žlutých Vod a Korsuně

Chmelnického vítězství u Zborova
Porážka Chmelnického u Berestečka

1649

lednovou popravou krále Karla I. padla v Anglii monarchie
Cromwell útočí na Irsko a Skotsko
falckrabě Karel Gustav uznán za následníka švédského trůnu
Chmelnického vítězství u Zborova

1650

8. 7. odchod Švédů z Olomouce
René Descartes umírá ve Stockholmu
Podepsání mírového exekučního recesu v Norimberku
Švédská posádka opouští Frýdlant v Čechách
Korunovace Kristiny ve Stockholmu
V Nizozemí se Jan de Witt chápá moci

1651

Porážka Chmelnického u Berestečka
Oliver Cromwell podepisuje Navigační akta
Thomas Hobbes vydává Leviathan

1652

porážka Frondy, král Ludvík XIV. se vrací do Paříže
Prosazení zásady Liberum veto v polském Sejmu
1652 – 1654 anglo-nizozemská námořní válka

1653

Cromwell lordem protektorem
Zhroucení knížecí frondy, Mazarin se vrací z exilu

1654

abdikace královny Kristiny a korunovace Karla X. Gustava
Perejaslavská smlouva Chmelnického s carským poselstvem, Smolensk připadl carovi

1655

Anglo-španělská válka
švédská invaze do Polska – „Potopa“
Kapitulace Varšavy
Kapitulace Krakova

1656

třídenní bitva o Varšavu

Dobytí Dorpatu ruským vojskem

velavskou dohodou (ve Wehlau) se knížecí Prusy stávají švédským lénem, braniborský kurfiřt

Fridrich Vilém švédským spojencem

vypálení Lešna a konec tamní českobratrské obce

ruská invaze do Pobaltí

marienburgská smlouva (Marineburg – Malbork) mezi švédským králem a braniborským

kurfiřtem o rozdělení Polska

1657

smrt císaře Ferdinanda III., nástupce se stává jeho syn uherský a český král Leopold

Spojenecká smlouva Jana Kazimíra s Leopoldem I.

Bydhošťskou smlouvou s braniborským kurfiřtem se polský král zříká lenní svrchovanosti
polské koruny nad knížecími Prusy

1658

Cromwell zemřel

mír uzavřený v Roskilde

Leopold I. císařem

Nové švédské tažení do Dánska

Námořní bitva v Øresundu

1659

Velká neúroda v celé Evropě

neúspěšný útok Švédů na Kodaň

Pyrenejský mír mezi Francií a Španělskem

1660

smrt Karla X. Gustava

švédsko-polská (první severní) válka ukončena olivským mírem, potvrzení švédské vlády v
Livonsku

kodaňský mír mezi Švédskem a Dánskem

anglická restaurace: nástup Karla II.

1661

Mazarinova smrt, francouzským ministrem Colbert

Rusko-švédský mír v Kardisu

Ahmed Küprülü velkovezírem

16. SEZNAM ODBORNÉ A DOPORUČENÉ LITERATURY:

- ABEL, Wilhelm: *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*. Hamburg – Berlin 1974.
- ANDERSON, Perry: *Lineages of the absolutist state*. London – New York 1979.
- ARIÈS, Philippe: *Dějiny smrti*, I – II. Praha 2000.
- ARTERA, Antonio Ubieto – CAMPISTOL, Juan Reglá – ZAMORA, José María Jover – SERRANO, Carlos Seco: *Dějiny Španělska*. NLN Praha 1995.
- ASHTON, Trevor: *Crisis in Europe 1560 – 1660*. London 1965.
- ASTARITA, Tommaso: *Mezi vodou slanou a svěcenou. Dějiny jižní Itálie*. Praha 2006.
- BAĎURA, Bohumil: *K problému španělské absolutní a „universální“ monarchie v 17. století*, Časopis Matice moravské 77, 1958, s. 375 – 382.
- Barokní člověk a jeho svět*. Ed. Rosario Villari, Praha 2004.
- BARUDIO, Günter: *Das Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung 1648–1779*. Frankfurt am Main 1981.
- BEHRINGER, Wolfgang: *Kulturní dějiny klimatu. Od doby ledové po globální oteplování*. Praha – Litomyšl 2010, kde je rovněž uveden kritický doslov Rudolfa Brázdila a Oldřicha Kotyzy, s. 299 – 323.
- BINKOVÁ, Simona: *Čas zámořských objevů*. Praha 2008.
- BLUCHE, François: *Za časů Ludvíka XIV.* Praha 2006.
- BOBKOVÁ, Lenka – NEUDERTOVÁ, Michaela (edd.): *Cesty a cestování v životě společnosti*. Acta Universitatis Purkynianae. Philosophica et historica, Studia historica II, Ústí nad Labem 1997.
- BOGUČKA, Maria: *Wiek XVII – wiek kryzysu. Polska na tle europejskim*. In: *Epoka Ogniem i mieczem we współczesnych badaniach historycznych*. Ed. Mirosław Nagielski, Warszawa 2000, s. 19 – 24.
- BOURDONOVE, Georges: *Ludvík XIII. Spravedlivý. „Král Tří mušketýrů“*. Praha 2001.
- BRAUDEL, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et kapitalisme XVe-XVIIIe siècle*, I – III. Paris 1967 – 1979 (Armand Colin); (německy: *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*, I – III. München 1990; polsky: *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV – XVIII wiek*, I – III. Warszawa 1992).

BRAUDEL, Fernand: *Dlouhé trvání* (La longue durée). CAHIERS DU CEFRES, Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie, No. 8, Praha 1995, s. 143 – 188 (org. francouzsky: *Histoire et science sociales: la longue durée*. Annales E.S.C., č. 4, 1958, Débats et Combats, s. 725 – 753; *La longue durée*. In: Braudel, Fernand: *Écrits sur l'histoire*. Paris 1969, s. 41 – 83; polsky: *Historia i trwanie*. Warszawa 1999 (původní vydání: Warszawa 1971).

BRAUDEL, Fernand: *Dynamika kapitalismu*. Praha 1999 (francouzsky: *La dynamique du capitalisme*. Paris 1985; org. anglicky: *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, 1976).

BRAUDEL, Fernand: *Grammaire des civilisations* (vycházíme z novějšího a přepracovaného vydání: Flammarion, Paris 2002).

BRAUDEL, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris 1966; polsky: *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, I – II. (1. Vydání, Gdańsk 1976) Warszawa 2004.

CERMAN, Markus: *Agrardualismus in Europa? Die Gutsherrschaft im östlichen Mittel- und Osteuropa*. In: Themenportal Europäische Geschichte (2010), URL: <http://www.europa.clio-online.de/2010/Article=436>. (30. 7. 2014)

CIPOLLA, Carlo: *Money, Prices and Civilisation in the Mediterranean World*. Princeton 1950.

Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců. Edd. Miroslav Bárta, Martin Kovář a kolektiv autorů. Academia, Praha 2013.

CLARK, Christopher: *Prusko. Vzestup a pád železného království*. Praha 2008.

СМОЛІЙ, Валерій Андрійович – СТЕПАНКОВ, Валерій Степанович: *Богдан Хмельницький*. Соціально-політичний портрет. Київ 2009.

COSANDEY, Fanny – DESCIMON, Robert: *L'absolutisme en France. Histoire et historiographie*. Paris 2002.

CRONIN, Vincent: *Ludvík XIV. Král Slunce. Velký panovník z rodu Bourbonů*. Praha 1999.

CZAPLIŃSKI, Władysław: *Glosa do Trylogii*. Białystok 1999.

CZOK, Karl: *Am Hofe August des Starcken*. Leipzig 1989.

ČORNEJ, Petr – KUČERA, Jan P. – VANÍČEK, Vratislav a kolektiv: *Evropa králů a císařů*. Praha 2005.

DAY, David: *Dobyvatelé. Nová historie moderního světa*. Praha 2006.

- Dějiny Indie*. Edd. Strnad, J. a kolektiv. NLN, Praha 2003.
- DOKOUPIL, Lumír – FIALOVÁ, Ludmila – MAUR, Eduard – NESLÁDKOVÁ, Ludmila: *Přirozená měna obyvatelstva v českých zemích v 17. a 18. století*. Praha 1999.
- DRŠKA, Václav – SKŘIVAN, Aleš – STELLNER, František: *Kapitoly z dějin evropské politiky do roku 1648*. Praha 1995.
- DRŠKA, Václav – SKŘIVAN, Aleš – STELLNER, František: *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1648 – 1914*. Praha 1994.
- DUBY, Georges (ed.): *Dějiny Francie*. Praha 2003.
- DÜLMEN, Richard van: *Entstehung des frühneuzeitlichen Europa 1550 – 1648*. Frankfurt am Main 1987.
- DÜLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*, I: *Dům a jeho lidé*. Praha 1999; II: *Vesnice a město*. Praha 2006; III: *Náboženství, magie, osvícenství*. Praha 2006. (německy: *Kultur und Alltag in frühen Neuzeit, I – III. 1992 – 1994*).
- ELIAS, Norbert: *Die höfische Gesellschaft*. Frankfurt am Main 1969; česká verze: *O procesu civilizace*, I: *Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na Západě*. Argo, Praha 2006; II: *Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace*. Argo, Praha 2007.
- ENGLUND, Peter: *Nepřemožitelný. Historie první severní války*. Praha 2003.
- Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*, 1 – 2. Ed. Antoni Mańczak. Warszawa 1991.
- EVANS, Robert J. W.: *Vznik habsburské monarchie 1550–1700*. Praha 2003.
- FAGAN, Brian: *Malá doba ledová. Jak klima formovalo dějiny v letech 1300 – 1850*. Praha 2007.
- FAVIER, Jean: *Zlato a koření. Zrod obchodníka ve středověku*. Praha 2006.
- FERGUSON, Niall: *Vzestup peněz. Finanční dějiny světa*. Argo, Praha 2011.
- FERRO, Marc: *Dějiny Francie*. NLN, Praha 2006.
- FERRO, Marc: *Dějiny kolonizací. Od dobývání až po nezávislost 13.–20. století*. NLN, Praha 2007.
- FLOSS, Pavel: *Mechanicismus v 17. století*, *Studia Comeniana et historica* 15, 30, 1985, s. 45 – 66.
- FLOSS, Pavel: *Zamyšlení nad filozofií Izáka Newtona*, *Studia Comeniana et historica* 17, 34, 1987, s. 94 – 107.

FOUCAULT, Michel: *Dějiny šílenství* (v době osvícenství). Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby. Praha 1994.

FUKALA, Radek: *Třicetiletá válka, nebo všeobecný evropský konflikt 17. století? Otázky, úvahy a problémy*. České Budějovice 2012 (tam podrobněji bibliografie k evropskému konfliktu).

GEISS, Imanuel: *Dějiny světa v souvislostech*. Praha 2005.

GIEROWSKI, Józef Andrzej: *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648 – 1763)*. Wielka Historia Polski, Tom 5. Kraków 2001.

GLASER, Rüdiger: *Klimageschichte Mitteleuropas*. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen, Darmstadt: Primus Verlag 2001, VIII + 227 S., 71 Abb., ISBN 978-3-89678-405-6.

GRZYBOWSKI, Stanisław: *Dzieje Polski i Litwy (1506 – 1648)*. Wielka Historia Polski, Tom 4. Kraków 2000.

HENSHALL, Nicholas: *The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*. London 1992.

HILL, Christopher: *Anglická revoluce 1640*. Rovnost, Brno 1950.

HILL, Christopher: *Crisis in Europe 1560 – 1660*. Essays from „Past and Present“. London 1965.

HLAVAČKA, Milan: *Cestování v éře dostavníků*. Všední den na středoevropských cestách. Praha 1996.

HLOUŠKOVÁ, Kateřina: *Země za zrcadlem. Rusko-italské diplomatické a obchodní vztahy v druhé polovině 17. století*. Pavel Mervart: Červený Kostelec 2010.

HOBSBAWM, Eric J.: *The Crisis of the 17th Century II*, Past and Present, 6, 1954, s. 44 – 65.

HOBSBAWM, Eric J.: *The General Crisis of the European Economy in the 17th Century*, Past and Present, 5, 1954, s. 33 – 53.

HORSKÁ, Pavla – KUČERA, Milan – MAUR, Eduard – STLOUKAL, Milan: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990.

HRBEK, Jiří: *Evropa a absolutismus v 17. a 18. století (1648 – 1789)*. Praha 2012.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *Das 17. Jahrhundert: Krise der feudalen Gesellschaft*. Hamburg 1981.

HROCH, Miroslav – PETRÁŇ, Josef: *K charakteristice krize feudalismu v XVI. – XVII. století*, Československý časopis historický 12, 1964, s. 347 – 364.

- HROCH, Miroslav a kolektiv: *Dějiny novověku*, I – 4. Praha 1973.
- HROCH, Miroslav a kolektiv: *Evropa v období pozdního středověku*. Praha 1983 (učební text).
- HROCH, Miroslav: *Buržoazní revoluce v Evropě*. Praha 1981.
- HROCH, Miroslav: *Handel und Politik im Ostseeraum während des Dreissigjährigen Krieges*. Zur Rolle Kaufmannskapitals in der aufkommenden allgemeinen Krise der Feudalgesellschaft in Europa. Praha 1976.
- HROCH, Miroslav: *K problémům definice absolutismu a jeho geneze*, In: Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě 17.–18. století. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 3, Praha 1989, s. 9 – 22.
- HROCH, Miroslav: *Krize feudalismu 17. století*. (K výsledkům mezinárodní diskuse posledního desetiletí), Československý časopis historický 22, 1974, s. 735 – 763.
- HROCH, Miroslav: *Oliver Cromwell*. Praha 1968.
- HUBATSCH, Walther: *Das Zeitalter des Absolutismus 1600 – 1789*. Braunschweig 1962.
- HUBKOVÁ, Jana: *Fridrich Falcký v zrcadle letákové publicistiky. Letáky jako pramen k vývoji a vnímání české otázky v letech 1619-1632*. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Praha 2010.
- HUYGHOVI, Edit a François-Bernard: *Lovci koření na cestě do bájně Indie*. Praha 1997.
- CHAUNU, Pierre: *Séville et l'Atlantique, (1504–1650)*, 1–12. Paris 1955–1960.
- JANÁČEK, Josef: *Století zámořských objevů, 1415–1522*. Praha 1959.
- JINDRA, Zdeněk a kolektiv: *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin*, 1. O předmětu bádání, genezi a historiografii oboru. Praha 1997 (učební text).
- KACZMARCZYK, Janusz: *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988.
- KAISEROVÁ, Kristina – ŠEBELOVÁ, J.: *Příspěvek k otázce vzniku novodobého státu. Absolutismus ano či ne?*, Studia Comeniana et historica 18, 35, 1988, s. 64 – 70.
- KAMEN, Henry: *Imperium Hiszpańskie. Dzieje rozkwitu i upadku*. Warszawa 2008 (Org. *Spain's Road to Empire: The Making of a World Power*. London-New York 2002).
- KAMEN, Henry: *Spain 1469-1714. A society of conflict*. London-New York 1991.
- KAMEN, Henry: *Státník*. In: Barokní člověk a jeho svět. Ed. Rosario Villari, Praha 2004, s. 17 – 38.

- KAŠPAR, Oldřich (za spolupráce Evy Mánkové): *Dějiny Mexika*. NLN, Praha 1999.
- KAŠPAR, Oldřich: *Nový svět v české a evropské literatuře 16. – 19. století*. Praha 1980.
- KENNEDY, Paul: *Vzestup a pád velmocí. Ekonomické proměny a vojenské konflikty v letech 1500–2000*. Praha 1996.
- KENNEDY, Paul: *Vzestup a pád velmocí. Ekonomické proměny a vojenské konflikty v letech 1500–2000*. Praha 1996.
- KHUN, Thomas S.: *Struktura vědeckých revolucí*. Praha 1997.
- KLÍMA, Jan: *Dějiny Brazílie*. NLN, Praha 1998.
- KLÍMA, Jan: *Dějiny Portugalska*. Praha 1996.
- KONRAD, Kurt: *Španělské revoluce*. Praha 1949.
- KONSTAM, Angus: *Piráti 1660 – 1730*. Praha 2008.
- KONTLER, László: *Dějiny Maďarska*. NLN, Praha 2001.
- KOPSIDIS, Michael: *Agrarentwicklung: historische Agrarrevolutionen und Entwicklungsökonomie*. Stuttgart 2006.
- KOSMAN, Marcell: *Dějiny Polska*. Karolinum, Praha 2011.
- KOSTLÁN, Antonín: „Cenová revoluce“ a její odraz v hospodářském vývoji Čech, *Folia historica Bohemica* 11, Praha 1987, s. 161 – 212.
- KOSTLÁN, Antonín: *Dlouhá mince v Čechách*, *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 1-Studia historica* 34. Praha 1989, s. 101 – 127.
- KOSTLÁN, Antonín: *Finanční zhroucení ve střední Evropě na počátku třicetileté války*, *Folia Historica Bohemica* 8, Praha 1985, s. 263 – 316.
- KOSTLÁN, Antonín: *Tzv. kiprová literatura z počátku třicetileté války a její vztahy k českému prostředí*, *Folia Historica Bohemica* 7, Praha 1984, s. 289 – 330.
- KOVÁŘ, Martin – TUMIS, Stanislav: *Zrození velmocí. Anglie (Velká Británie) na cestě k postavení první světové velmocí (1603 – 1746)*. Praha 2007.
- KOVÁŘ, Martin: *Anglie posledních Stuartovců 1658 – 1714*. Praha 1998.
- KOVÁŘ, Martin: *Stuartovská Anglie. Stát a společnost v letech 1603–1689*. Libri, Praha 2001.
- KOVAŘÍK, Jiří: *Ludvík XIV. Život, doba a války krále Slunce*. Praha – Třebíč 2013.
- KUBEŠ, Jiří (ed.): *Šlechtic na cestách v 16. – 18. století*. Sborník příspěvků (nejen) ze 3. adventního kulatého stolu, který se na téma *Prameny k dějinám šlechtického cestování 1550 – 1800* konal na půdě Katedry historických věd FF UPa dne 28. listopadu 2005. Pardubice 2007.
- Kultura baroka v Čechách a na Moravě*. Edd. Zdeněk Hojda a kolektiv. Praha 1992.

- Kultura v zrcadle dějin filozofie*. Sborník statí. Praha 1982.
- KUMPERA, Jan: *Jan Amos Komenský. Poutník na rozhraní věků*. Ostrava 1992.
- KUNC, Jiří – BARTEČEK, Ivo: *Dobytí a osvobození Latinské Ameriky*. UP, Olomouc 2008.
- KUNC, Jiří: *Kapitoly z dějin Latinské Ameriky. Do konce koloniální epochy*. Ostrava 1994 (učební text).
- KVĚTINA, Jan: *Šlechtická demokracie. Parlamentarismus v polsko-litevském státě v 16. – 17. století*. Pavel Mervart: Červený Kostelec 2011.
- LANGER, Herbert: *Hortus Bellicus. Der Dreißigjährige Krieg. Eine Kulturgeschichte*. Leipzig 1978.
- LE GOFF, Jacques – ARIÈS, Philippe: *Die Rückeroberung des historischen Denkens. Grundlagen der Neuen Geschichtswissenschaft*. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1994; (orig. *La nouvelle histoire*. Paris 1988).
- LE ROY LADURIE, Emmanuel: *Histoire et climat*. Annales ESC 14, 1959, s. 3 – 34.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel: *Times of Feast, Times of Famine*. New York 1971.
- LENDVAI, Paul: *Tisíc let maďarského národa*. Academia, Praha 2002.
- LIVI BACCI, Massimo: *Populace v evropské historii*. NLN, Praha 2003.
- LJUBLINSKAJA, Alexandra Dmitrijevna: *Francuzskij absolutizmus v pjervoj treti XVII. veka*. Moskva 1965.
- LONGWORTH, Philip: *Dějiny impéria. Sláva a pád ruských říší*. Praha – Plzeň 2008.
- LÖSCHBURG, Winfried: *History of Travel*. Leipzig 1979.
- MAĆZAK, Antoni: *O kryzysie i kryzysach XVII wieku*, Kwartalnik Historyczny LXX, 1, 1963, s. 53 – 68.
- MAĆZAK, Antoni: *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*. Gdańsk 1998.
- MAĆZAK, Antoni: *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*. Warszawa 1980.
- MAŁOWIST, Marian: *Konkwistadorzy Portugalscy*. Warszawa 1992.
- MANUEL, Frank E.: *Rekviem za Karla Marxe*. Dialog, Liberec 1997.
- MATĚJEK, František: *Morava za třicetileté války*. Praha 1992.
- MAUR, Eduard: *Historická demografie a dějiny rodiny v raném novověku*. In: *Základní problémy studia raného novověku*. Edd. Marie Šedivá Koldinská – Ivo Cerman a kol. NLN, Praha 2013, s. 559 – 582 (tam podrobně problémy a bibliografie).

- MAUR, Eduard: *Třicetiletá válka*. In: Dějiny obyvatelstva českých zemí. Edd. Ludmila Fialová – Pavla Horská et al. Praha 1998, s. 100 – 105.
- MAYER, Anton: *Spekulanti a finanční katastrofy*. Praha 1995.
- MELICHAR, Václav a kolektiv: *Dějiny Polska*. Praha 1975.
- MILTON, Giles: *Plavby za bohatstvím*. Boj o souostroví muškátového oříšku. Praha 2001.
- MOLLAT DU JOURDIN, Michel: *Evropa a moře*. Bratislava 1994.
- MONTANARI, Massimo: *Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě*. NLN, Praha 2003.
- MOODY, Theodore W. – MARTIN, Francis X. a kolektiv: *Dějiny Irska*. NLN, Praha 1996.
- MORGAN, Kenneth O. a kolektiv: *Dějiny Británie*. NLN, Praha 1999.
- MORICEAU, Jean-Marc: *Les fermiers de l'Île-de-France. L'ascension d'un patronat agricole (Xve-XVIIIe siècle)*. Paris 1994.
- MOUSNIER, Roland: *Les XVIe et XVIIe siècles. Les progrès de la civilisation européenne et déclin de l'orient (1492 – 1715). Histoire générale des civilisations. IV*. Paris 1954.
- MÜLLER, Helmut a kolektiv: *Dějiny Německa*. NLN, Praha 1995.
- MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe. State, Conflict and Order in Europe 1598 – 1700*. London 1990 (polsky: *Europa XVII wieku, 1598 – 1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*. Warszawa 1998; česky: *Evropa sedmnáctého století, 1598 – 1700*. Vyšehrad, Praha 2002).
- MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš a kolektiv: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku*, 1. Ostrava 2008.
- MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin*, 1. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru. Ostrava 1995 (učební text, včetně bibliografie).
- MYŠKA, Milan: *Proto-industrializace. Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu*, Český časopis historický 92, 1994, s. 759 – 774.
- MYŠKA, Milan: *Proto-industriální železářství v českých zemích*. Roboty a jiné formy nucené práce v železářských manufakturách. Ostrava 1990.
- MYŠKA, Milan: *Průmyslová revoluce z perspektivy historiografie 70. a 80. let*, Český časopis historický 89, 1991, s. 533 – 546.
- MYŠKA, Milan: *Rytíři průmyslové revoluce*. Ostrava 1997.
- OHLER, Norbert: *Cestování ve středověku*. Praha 2003.
- OHLER, Norbert: *Náboženské poutě ve středověku a novověku*. Praha 2002.
- OPATRŇÝ, Josef: *Objevitelé, dobyvatelé, osadníci. 500 let Ameriky*. Praha 1992.

PÁNEK, Jaroslav: *Čeští cestovatelé v renesanční Evropě. Cestování jako činitel kulturní a politické integrace*, Český časopis historický 88, 1990, s. 661 – 682.

PÁNEK, Jaroslav: *K úloze byrokratizace při přechodu od stavovské k absolutní monarchii*. In: Historická úloha absolutismu ve střední Evropě 17. – 18. století. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3, Praha 1989, s. 75 – 85.

PÁNEK, Jaroslav: *Politické labyrinty Jana Amose Komenského*, Filosofický časopis 40, 1992, s. 82 – 95.

PARKER, Geoffrey (ed.) a kol.: *The Thirty Years' War*. New York 1993.

PARKER, Geoffrey: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567 – 1657. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge 1972.

PETRÁŇ, Josef a kolektiv: *Dějiny hmotné kultury*, I – 1, 2. Praha 1985; II – 1, 2. Praha 1995 – 1997.

PIEPER, Renate: *Preisrevolution*. In: Von Aktie bis Zoll. Ein historisches Lexikon des Geldes. Hrsg. Michael North. Beck, München 1995, s. 313 – 315.

PLATT, Cameron – WRIGHT, John: *Ostrov pokladů. Úchvatný svět pirátů, ukrytých pokladů a jejich hledačů*. Praha 1995.

POLIŠENSKÝ, Josef a kol.: *Dějiny Latinské Ameriky*. Praha 1979.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Anglie a Bílá Hora*. Praha 1949.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Česká otázka, habsburská politika a Anglická revoluce 17. století*, Sborník historický, 5, 1957, s. 175 – 198.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Dějiny Británie*. Praha 1982.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Jan Jesenský - Jessenius*. Praha 1965.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Komenský. Muž labyrintů a naděje*. Praha 1996.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Nizozemská politika a Bílá hora*. Praha 1957.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Nové pokusy o výklad Anglické revoluce XVII. století*, Československý časopis historický, XI, 1963, s. 768 – 775.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Od Bílé hory k Masaniellovu povstání roku 1647. Příspěvek k dějinám lidových hnutí v jižní Itálii XVII. stol.*, Sborník historický, III, 1955, s. 144 – 165.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Současný stav bádání o „španělské odchylce“ či „úpadku Španělska“*, Československý časopis historický XI, 1963, s. 341 – 364.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Současný stav bádání o počátcích kapitalismu v Anglii a Anglické revoluci XVII. století*, Československý časopis historický 1, 1953, s. 242 – 246.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Stručné dějiny Kuby*. Praha 1964.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Tragic Triangle. The Netherlands, Spain and Bohemia, 1617 – 1621*. Prague 1991.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Třicetiletá válka a evropské krize 17. století*. Praha 1970.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Úvod do studia dějin a kultury Španělska a Portugalska*. Do přelomu 19. a 20. století. Ostrava 1994 (učební text).

Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura. Ed. Janusz Tazbir. Warszawa 1977.

PROCACCI, Giuliano: *Dějiny Itálie*. NLN, Praha 1997.

Propyläen Weltgeschichte, 7. Berlin – Frankfurt a. M. – Wien 1964.

Průvodce dějinami evropského myšlení. Edd. Jiří Cetl – Petr Horák – Radislav Hošek – Jaroslav Kudrna. Praha 1985.

RAKOVÁ, Svatava: *Dobrodruzi, puritáni a Indiáni. Angličané v Novém světě*. Praha 1998.

ŘEZNÍK, Miloš: *Sasko*. Praha 2005.

SAHANOVIČ, Hienadz – ŠYBIEKA, Zachar: *Dějiny Běloruska*. NLN, Praha 2006.

SERCZYK, Władysław: *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków 2008.

SCHOEPS, Hans-Joachim: *Dějiny Pruska*. Praha 2004.

SKŘIVAN, Aleš: *Lexikon světových dějin 1492 – 1914*. Praha 2002.

SMITH, Richard M.: *The English peasantry, 1250-1650*. In: Scott, Tom (Hg.), *The peasantries of Europe*, London 1998, s. 339-371.

STEENSGAARD, Niels: *De syttende århundredes krise*, Historisk Tidsskrift 12/IV, 1971.

STEENSGAARD, Niels: *Kryzys XVII wieku*. In: *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*, cz. 2: Ideologie, kryzysy, konflikty. Ed. Mączak, Antoni. Warszawa 1992, s. 18 – 44.

SVOBODA, Jiří – VAŠKŮ, Zdeněk – CÍLEK, Václav: *Velká kniha o klimatu zemí Koruny české*. Praha 2003.

SVOBODA, Jiří: *Climate in Bohemia in the „Little Ice Age“*. In: *Manifestation of Climate on the Earth's Surface at the End of Holocene*. Edd. Eliška Růžičková – Antonín Zeman. Prague 1995, s. 139 – 144.

SZCZOTKA, Stanisław: *Powstanie chłopskie pod wodzą Kostki Napierskiego*. Warszawa 1951.

ŠEDIVÁ KOLDINSKÁ, Marie: *Cestování, poznávání a vnímání jinakosti*. In: *Základní problémy studia raného novověku*. Edd. Marie Šedivá Koldinská – Ivo Cerman a kol. NLN, Praha 2013, s. 500 – 533 (tam velmi podrobná bibliografie).

ŠINDELÁŘ, Bedřich: *Třídně politické aspekty absolutní monarchie v 16. – 18. století*, Československý časopis historický 24, 1976, s. 564 – 599.

ŠINDELÁŘ, Bedřich: *Vestfálský mír a česká otázka*. Praha 1968.

ŠINDELÁŘ, Bedřich: *Vilém Oranžský*. Praha 1968.

ŠTOLL, Ladislav: *K dějinám politických ideologií v období renesance*. Praha 1983.

ŠUSTA, Josef (ed.): *Bronzová skála moci státní 1650 – 1789*. In: *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku*, VI. Praha 1939.

ŠUSTA, Josef: *Úvahy o všeobecných dějinách*. Velké milníky. Argo, Praha 1999.

ŠVANKMAJER, Milan – VEBER, Václav – SLÁDEK, Zdeněk – MOULIS, Vladislav: *Dějiny Ruska*. NLN, Praha 1995.

ŠVEC, Luboš – MACURA, Vladimír – ŠTOL, Pavel: *Dějiny pobaltských zemí*. NLN, Praha 1996.

TEPLÍK, Tomáš: *Evropská diplomacie v historických souvislostech od počátků do vypuknutí první světové války*, I – II. Praha 2008 – 2010.

The General Crisis of the Seventeenth Century. Edd: Geoffrey Parker – Lesley M. Smith. London 1978.

TOPOLSKI, Jerzy: *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV – XVII wieku*. Warszawa 1965.

TOPOLSKI, Jerzy: *O tak zwanym kryzysie gospodarczym XVII wieku w Europie*, Kwartalnik Historyczny LXIX, 2, 1961, s. 364 – 379.

TOPOLSKI, Jerzy: *Polska w czasach nowożytnych (1501 – 1795)*. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości. Poznań 1994.

TREVOR-ROPER, Hugh R.: *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Past and Present 11, 1959, *Discussion of H. R. Trevor-Roper: The General Crisis of the Seventeenth Century*, Past and Present 18, 1960, s. 8 – 42.

VAJDA, Stephan: *Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs*. Wien 1980.

VÁLKA, Josef: *Česká společnost v 15. – 18. století*. Úvod do problematiky sociálních dějin feudalismu. I. Předbělohorská doba. (FF UJEP Brno) SPN Praha 1972; II. Bělohorská doba. Společnost a kultura „manýrismu“. (FF UJEP Brno) SPN Praha 1983.

VAN DER HORST, Han: *Dějiny Nizozemska*. Praha 2005.

VEBER, Václav – HLAVAČKA, Milan – VOREL, Petr – POLÍVKA, Miloslav – WIHODA, Martin – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: *Dějiny Rakouska*. NLN, Praha 2002.

VLNAS, Vít: *Princ Evžen Savojský. Život a sláva barokního válečníka*. Praha 2001.

VODÁK, J. B.: *Příběhy sedmi moří*. Praha 1990.

WACHOWIAK, Bogdan – KAMIENSKI, Andrzej: *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500 – 1701)*. Poznań 2001.

WALLERSTEIN, Immanuel: *The Modern World-System*, 1–2. New York 1974–1980.

WANDYDZ, Piotr S.: *Střední Evropa v dějinách. Od středověku do současnosti. Cena svobody*. Praha 1998.

WEBER, Max: *Autorita, etika a společnost. Pohled sociologa do dějin*. Praha 1997.

WEBER, Max: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha 1998.

WILSON, Derek: *Pirátova plavba kolem světa*. Praha 1986.

WÓJCIK, Zbigniew: *Jan Kazimierz Waza*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1997.

WYCZAŃSKI, Andrzej: *W sprawie kryzysu XVII stulecia*, Kwartalnik Historyczny, LXIX, 1962, s. 656 – 672.